
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Η λ. Σ. Σπυρόπουλου, *Αριστοφάνους «Ιππείς»*. Εισαγωγή - Κείμενο - Μετάφραση - Ερμηνευτικά Σχόλια, Αθήνα 1987. Εκδόσεις Γρηγόρη, σελ. 254.

Το έργο του κριτικού θα ήταν πιο εύκολο, αν ο συγγρ. είχε ξεκαθαρίσει σε έναν πρόλογο τις προθέσεις του, σε ποιον αναγνώστη απευθύνεται: στον απλό και ανυποψίαστο, στον επαρκή με τα αυξημένα ενδιαφέροντα, στο (μαθητευόμενο ή ολοκληρωμένο) φιλόλογο, ή στους ειδικούς ερευνητές; Η μελέτη του έργου μάς έπεισε ότι η πρώτη και η τελευταία κατηγορία πρέπει να αποκλειστούν, ενώ είναι πολύ πιθανό ο «επαρκής» να βρει στο βιβλίο κάπως λιγότερα και ο φιλόλογος κάπως περισσότερα από όσα πραγματικά τού χρειάζονται για να κατανοήσει την κωμωδία.

Η Εισαγωγή (σ. 9-54) χωρίζεται, μετά την πρώτη χρονολογική και θεματική ένταξη των *Ιππέων* στο έργο του Αριστοφάνη, στα ακόλουθα κεφάλαια: (α) Το ιστορικό πλαίσιο των *Ιππέων*, (β) Σκοποθεσία και βασικές θέσεις του Αριστοφάνη στους *Ιππείς*, (γ) Περιεχόμενο και χαρακτήρας του έργου, (δ) Τα πρόσωπα..., (ε) Οι *Ιππείς* ως λογοτεχνικό έργο, (στ) Οι *Ιππείς* ως θεατρική πράξη και (ζ) Η έκδοσή μας: το κείμενο - η μετάφραση - τα σχόλια. Οι απόψεις που ο συγγρ. εκθέτει με τάξη, συστηματικά και πειστικά, ανήκουν οι περισσότερες σε αυτές που ο ίδιος ονομάζει «κοινό θησαυρό των αριστοφανιστών» (σ. 54). Η επιλογή είναι φυσικά δική του, και έχει γίνει με προσοχή και με πληρότητα. Μπορεί να έχει κανείς κάποιες αντιρρήσεις, π.χ. στη συζήτηση της πολιτικής τοποθέτησης του ποιητή —σίγουρα δεν αληθεύει ότι «τον πατριωτισμό και την αρετή αυτή ο Αριστοφάνης στις μέρες του τον βρίσκει μόνο σε μια αριστοκρατική [...] τάξη, στους ευγενείς ιππείς...» (σ. 20): διάχυτη είναι στα αριστοφανικά έργα η εκτίμησή του για τους αγρότες, ενώ οι ιππείς στο έργο αυτό προβάλλονται για ειδικούς λόγους—, ή όταν ο συγγρ. θεωρεί ότι η χρήση της αλληγορίας στη συγκεκριμένη περίπτωση των *Ιππέων* προστατεύει κάπως τον ποιητή από την αντεκδίκηση των κωμωδουμένων (σ. 39): όμως οι περισσότερες διαπιστώσεις είναι σωστές, και δεν μπορεί κανείς παρά να επαινέσει την ευθυκρισία του συγγρ., όταν, π.χ., συνδέει στενά την πληθωρική αισχρολογία με την ουσία της συγκεκριμένης κωμωδίας, ή όταν συζητά το πρόβλημα της απότομης αλλαγής των χαρακτήρων του Δήμου και του Αγοράκριτου στις τελευταίες σκηνές.

Ο συγγρ. υιοθέτησε πέρα ως πέρα την άποψη του M. Pohlenz (1952), όπως τη διαμόρφωσαν αργότερα ο B. M. W. Knox (1956), ο P. Rau (1967) και ο M. Landfester (1967), ότι οι *Ιππείς*, που η πορεία τους ξεκινά και κλείνει με την πραγματοποίηση ενός χρησμού, έχουν

επηρεαστεί από τον *Οιδίποδα Τύρανο* του Σοφοκλή. Δεν είναι εδώ ο τόπος να συζητήσουμε, αν και ως σημείο οι *Ιππείς* παρατραγωδούν ή/και μμούνται τον *Οιδίποδα*: σίγουρα όμως ο συγγρ. υπερβάλλει, όταν υποψιάζεται ότι στις επιλογές του Αριστοφάνη έπαιξε ρόλο, εκτός από το συγκεκριμένο έργο του Σοφοκλή, και η αγάπη του Ηροδότου για τους χρησμούς (σ. 40) —και οπωσδήποτε όλα αυτά δεν αποτελούν λόγο να παραμεριστεί στη συζήτηση των παρωδιών και της δομής των *Ιππέων* η στενή σχέση της κωμωδίας αυτής, στο σύνολό της, με τους κανονισμούς και τη διεξαγωγή των αθλητικών αγωνισμάτων, ιδιαίτερα της πάλης. Ότι *ολόκληρη* η κωμωδία διαθρώνεται ως παρωδία «αγώνων» επιβεβαιώθηκε περίτρανα το 1984, τότε που ο Κ. Κουν έστησε την παράσταση του Θέατρου Τέχνης με τον Κλέωνα και τον Αγοράκριτο ντυμένους «πεχλιβάνηδες» να συγκρούονται στο «ρινγκ» της ορχήστρας.

Στο τελευταίο μέρος της Εισαγωγής ο συγγρ. μιλά για τη μέθοδό του. Για το κείμενο της κωμωδίας προτίμησε να ακολουθήσει την έκδοση του V. Coulon (1948) με κάποιες αποκλίσεις που σημειώνονται (χωρίς πάντα και να δικαιολογούνται) στα σχόλια, όπου ο συγγρ. αναζήτησε, μας λέει, «τη χρυσή τομή, ώστε ούτε να συνθλίβουν με τη σχολαστικότητα και τον όγκο τους τον αναγνώστη, ούτε όμως με την ανεπάρκειά τους να τον αφήσουν αβοήθητο στην πολύπλευρη κατανόηση του κειμένου» (σ. 53). Τα σχόλια έχουν χωριστεί σε δύο κατηγορίες: όσα αφορούν τα «μέρη» της κωμωδίας και τη διάρθρωσή τους τυπώνονται κάτω από το κείμενο και τη μετάφραση απέναντί του· τα υπόλοιπα έχουν συγκεντρωθεί πίσω (σ. 189-236). Θα προτιμούσαμε την ακριβώς αντίθετη λύση: τα γνήσια ερμηνευτικά σχόλια, που περιέχουν λεξιλογικές, πραγματολογικές κ.ά. διευκρινίσεις και σκηνικές οδηγίες (!) να συνοδεύουν το κείμενο, και τα διαρθρωτικά (με τα αντίστοιχα μέτρα) να συγκεντρωθούν πίσω σε ένα κεφάλαιο, όπου θα περιμέναμε και έναν πίνακα αναλυτικότερο και διαφωτιστικότερο από τη «διάρθρωση» του Α. H. Sommerstein (1981), που παρατίθεται μαζί με «τα του δράματος πρόσωπα» (σ. 62).

Ιδιαίτερος λόγος πρέπει να γίνει για τη μετάφραση, όπου «αναλώθηκε κυρίως» η προσπάθεια του συγγρ., που πιστεύει ότι «μια ερμηνευτική έκδοση πρέπει να δίνει στον αναγνώστη τη δυνατότητα αναστροφής με το αρχαίο έργο σε ένα λόγο που βρίσκεται πιο κοντά (α) στη σημερινή θεατρική πράξη, και (β) στον αρχαίο λόγο» (σ. 49). Για μια φιλολογική έκδοση το πρώτο είναι ως στόχος αμφισβητήσιμο, και ουσιαστικά αντιμάχεται το δεύτερο, όπου ο συγγρ. περιορίστηκε στο να διατηρήσει κάποιες αρχαίες λέξεις, όπως π.χ. το *χρυσοτρίαινε*, το *πολιούχε*, τις *σπονδές* —πολύ σωστά—, αλλά και τον *καρχαρόδοντα*, το *γερονταγωγώ*, το *Πυλαιμάχος* και το *ιστέφανος*, που αμφιβάλλουμε αν ο μέσος αναγνώστης τα καταλαβαίνει, ή αν τα καταλαβαίνει σωστά. Πολλά εξηγούνται, όταν ο συγγρ. εξομολογείται ότι «η πολύχρονη αναστροφή μου με τον Αριστοφάνη —και ιδιαίτερα με τους *Ιππείς*— μου δημιούργησε την ανάγκη να αποδώσω στη σημερινή γλώσσα μας το έξοχο αυτό δείγμα του αρχαίου κωμικού λόγου, να εκφράσω κατά κάποιον τρόπο και τον εαυτό μου μεταφέροντας το μήνυμα και το κωμικό παιχνίδι του Αριστοφάνη» (σ. 50). Με αυτό το «παραφιλολογικό» κίνητρο προχώρησε ο συγγρ. στη μετάφραση (ύστερα και στην έκδοση) που μας προσφέρει, και από μian άποψη δικαιώθηκε, όταν πρόσφατα (1989) το Κρατικό Θέατρο Βορείου Ελλάδος χρησιμοποίησε τη μετάφρασή του για τη σκηνική παρουσίαση του έργου.

Θα ήταν ίσως άδικο, ύστερα από όλα αυτά, η μετάφραση να κριθεί με αυστηρά φιλολογικά κριτήρια. Περιοριζόμαστε σε λίγες, ενδεικτικές παρατηρήσεις:

(α) Το επίθετο *μιαρός* απαντά στους *Ιπείς* επτά συνολικά φορές, και μεταφράζεται με διαφορετικούς τρόπους: *μιαρέ Παφλαγών* = βρωμιάρη Παφλαγόνα (125), *φωνή μιαρά* = φωνή που φέρνει αναγούλα (218), *μιαρωτάτω* = παλιοκαθάρματα (239), *μιαρέ και βδελυρὲ κεκράκτα* = σιχαμένη και ρεζίλη φωνακλά (304), *σοῦ μιαρώτερος* = πολύ πιο ξεφτελισμένο υποκείμενο (329), *μιαρώτατος* = λέρα όσο δεν παίρνει (823), *μιαρώτατος ὦν περι τὸν δῆμον* = ο λαός σε βλέπει και αναγουλιάζει (831). Η έννοια της αναγούλας, που χρησιμοποιήθηκε και για να μεταφραστεί η *φωνή μιαρά*, αποτελεί στο τελευταίο χωρίο παρεξήγηση· πολύ σωστά (π.χ.) ο Van Daele μεταφράζει ... quand tu es le dernier des coquins dans tes procédés envers le peuple.

(β) Συχνά, συγκρίνοντας τη μετάφραση με το πρωτότυπο, διαπιστώνουμε ότι ο μεταφραστής ενίσχυσε, συμπλήρωσε, εκμοντέρνισε, καμιά φορά και παράλλαξε το αρχικό νόημα — όχι πάντα δικαιολογημένα: *ἔγωγε* < ολόψυχα (33), *ἔντραγε* ≠ κάνε την ταρατάσα (52), *λέγω τι δεξιόν* ≠ να πω καμιά ιδέα απίθανη (96), *ἀλαζών* ... *μάσθλης* ≠ μαλαγάνα ... κωλοπετσωμένος (269), *καὶ τέλη καὶ γραφαί* — τις εφορίες και τα ειρηνοδικεία (306), *δναπόνπτος* < πασαλειμμένος με λίγδες (357), *μαλάξης αὐτόν* = τον κάνεις μαλακό [σα σφουγγάρι] (389), *ὦ πόλις Ἄργους* — Ελληνίδες, Ἕλληνας (813), *Τί θαλαττοκοπεῖς καὶ πλατυγίεις* ≠ ανώφελα λάμνεις τα κουτιά σου και φτεροκοπάς [σα χήνα] στο νερό, κ.ά.

(γ) Η παράλειψη του *βυρσίην ἔχων* (59) στη μετάφραση οφείλεται ίσως σε τυπογραφική αβλεψία, αλλά είναι έτσι κι αλλιώς πολύ δύσκολο να μεταφραστεί το αριστοφανικό λογοπαίγνιο *βυρσίην-μυρσίην*, όπου συσχετίζονται το «πέτσινο (μαστίγιο)» με το κλαδί μυρτιάς που οι Αρχαίοι χρησιμοποιούσαν στα γεύματα ως ξεμυγιαστήρι. Αντίθετα, η προσθήκη του «δικός μου λογαριασμός» στο στίχο 256 μας μένει ανεξήγητη, όπως και κάποιες άστοχες, κατά τη γνώμη μας, λεξιλογικές επιλογές: *βυρσοπόλης* = δερματάς (λέξη ανύπαρκτη), *ἄρπαξ* = αρπαδόρος (137), *στρόβει* = καν' τον φουρφούρι (387), *συστείλας γε τοὺς ἀλλάντας* = θα σουφρώσω [παραπλανητικό] σαν πανιά (!) τα λουκάνικα (432), *βαλανεῖς* = λουτρώνες (! —αντί λουτράρηδες] (1403), κ.ά.

Όλα αυτά μπορούν να κολαστούν με την «ποιητική άδεια», ή καλύτερα με το «μεταφραστικό οίστρο», που σίγουρα κατείχε το συγγρ., και άνετα ο αναγνώστης (ακόμα κι ο φιλόλογος) τα ξεπερνά, για να χαρεί στο σύνολό της τη ζωντανή και ευθύβολη μετάφραση που του προσφέρεται.

Τα σχόλια είναι το πιο προβληματικό μέρος του βιβλίου: τότε απαραίτητη για την (καλύτερη) κατανόηση του κειμένου —παρ' όλα αυτά φοβόμαστε ότι μερικοί στίχοι (π.χ. 394, 825 κ.) μένουν σκοτεινοί— τότε χρήσιμα, όταν οδηγούν τον αναγνώστη να προσέξει κάτι ιδιαίτερο στην τεχνοτροπία του ποιητή, τότε απλώς βοηθητικά-ενημερωτικά, ή και περιττά, όταν οι συμπληρωματικές πληροφορίες που προσφέρουν δεν αφορούν το συγκεκριμένο χωρίο— τι κέρδος έχει, π.χ., ο αναγνώστης μαθαίνοντας στο σχόλιο του στίχου 1003 ότι «οι χρησμοί [του Βάκη] συλλέχτηκαν από τον Πεισίστρατο και κατόπι από τους Πεισιστρατίδες»; Ενοχλητική είναι και η ανισότητα των σχολίων, καθώς ο συγγρ. δεν έχει ξεκαθαρίσει μέσα του το επίπεδο του αναγνώστη και μοιάζει να απευθύνεται τότε σε ανίδεους μαθητές, τότε σε ενημερωμένους επιστήμονες. Θα μπορούσαμε να επισημάνουμε και κάποιες ερμηνευτικές αστοχίες, ασάφειες, αντιφάσεις κτλ., αλλά δεν επιμένουμε, γιατί είμαστε βέβαιοι ότι ο συγγρ. θα βρει καιρό να ετοιμάσει μια δεύτερη, αναθεωρημένη έκδοση της κωμωδίας που τόσο αγαπά. Έχοντας από χρόνια αποδείξει την επιστημονική του συγκρότηση και τη

φιλολογική του ευθυβολία, ο κ. Σπυρόπουλος μπορεί τώρα —μακριά από το φωτοχημικό και υπηρεσιακό νέφος της Αθήνας (και του Υπουργείου Παιδείας)— να προσδιορίσει με μεγαλύτερη ακρίβεια τους στόχους του. Μετά τις πρόσφατες καλοδεχούμενες μπαταριές, η ελληνική αριστοφανική βιβλιογραφία περιμένει τα «εσκοπευμένα πυρά» του, κατευθείαν στο κέντρο!

Αθήνα

ΦΑΝΗΣ Ι. ΚΑΚΡΙΔΗΣ

Bartholomaios von Edessa, Confutatio Agareni, kommentierte griechisch-deutsche Textausgabe von *Klaus - Peter Todt*, Echter Verlag, Würzburg / Telos Verlag, Altenberge 1988, LXV + 234 p.

The "Ἐλεγχος Ἀγαρηνοῦ of Bartholomaios of Edessa is transmitted incomplete and unfinished by two manuscripts; Leidensis Scaligeranus Graecus 21, dating in the first half of the sixteenth century, and Mosquensis Musei Historici Bibl. Syn. 436 (= 298), written between the 13th and 15th century. The Scaligeranus is a late manuscript copied by the well known humanist Joseph Justus Scaliger (1540-1609), who left his books and manuscripts to the University Library of Leiden. The present edition in a sense is based on the Leiden ms., because the editor became aware of the existence of the Mosquensis 436 when his book had practically been printed. To heal this omission, at the end of the book (p. 175-208) the readings of the Moscow manuscript are also given; the text and the translation, however, are based only on the Leiden manuscript.

The text of the "Ἐλεγχος Ἀγαρηνοῦ has known two other previous editions, one by Stephanus Le Moyne (1685) and the other by Migne. Scholars, particularly those who have dealt with the texts and the history of the byzantine polemic writings against Islam, have known this work and have pondered upon its authorship and date of composition (H.-G. Beck, Eichner, Güterbock, Khoury, Trapp). The editor discusses in some detail the problems pertaining to Bartholomaios of Edessa and his work. First of all, he argues that Bartholomaios of Edessa is not a fictitious name and that his work is not a mere compilation, as had been proposed by A. Abel. He is inclined to place him in the second half of the 12th century (against an early chronology, in the 9th century, advanced by H.-G. Beck) and his composition somewhat later in the same century, because there were no Christians living in Edessa after 1146. His argument for establishing a date for the composition in the 12th century on the basis of the style and language used by Bartholomaios of Edessa is not altogether convincing. The meaning of the word σκλάβος or σκλάβα (cf. 8,14; 56,31; 64,34; 66,3 and 29) designating a slave and not an ethnic origin is supposedly first encountered in the 12th century, and it may well be so. The question, however, is not when the word σκλάβος first gained a new meaning, thereby establishing for our text a *terminus ante quem*, but whether the

Greek text in the form in which it has been transmitted to us has preserved the actual style and vocabulary of its author. In other words, did Bartholomaios of Edessa compose his refutation against Islam in a simple, unadorned and straightforward demotic Greek? But for whom did he write this polemic work? Certainly he did not have in mind Moslem readers but Christians, and especially those who lived under Islamic law. The work, then, was not written to proselytize Moslems but rather to reinforce the Christians in their faith at a time when Islam was expanding both as a political and religious power. Usually, theological texts, and particularly polemic writings, were written by trained theologians, and as a rule in a more or less formal language and style. The work could very well have been written around the 12th century or even later. But is it not possible to assume that this particular work was rendered or paraphrased into demotic Greek and survives today only in this form? Such an undertaking would not have been altogether unprecedented—consider, for instance, the paraphrased text of the *Alexias* or the history of Nicetas Choniates in the vernacular.

The editor, on the other hand, believes that Bartholomaios of Edessa had never acquired a formal Greek education. In his discourse there are no references to classical authors or the Christian Fathers, and the few inferences to the liturgy of the Church are of no particular significance for his educational background. His composition itself has no coherence or thematic affinity. It is a poorly written discourse by an uneducated monk who simply wanted to write down, in a state of excitement and without any preparation or study, what he thought of Islam (unser Mönch... hier seiner Erregung über den Islam Luft schaffen wollte, p. XXXI).

Accordingly, the *Ἐλεγχος Ἀγαρηνοῦ is an impressionistic work based solely upon what Bartholomaios saw, heard, and discussed about Mohammed and his religion in Syria. He did not know or studied the Coran or any other religious writings of Islam. He thought that what he knew about the teachings of Mohammed and the ritual of Islam was written in the Coran. In short, Bartholomaios of Edessa was an Orthodox monk with no particular education or theological training who wrote a polemic work against Islam without having really known the Coran and its fundamental teachings. Here, however, we must point out that Bartholomaios of Edessa claims several times that he had a first-hand knowledge of Islam and that he derived his information from Χαλδαϊκαὶ γραφαί: πάντα γὰρ τὰ ὑμέτερα βιβλία ἀνέγνων καὶ ἔγνων 10,11-12; αὐτὸ γὰρ τὸ κουράνιον ἀνέγνων 12,3; πάντα γὰρ τὰ ὑμέτερα βιβλία διήλθον 14,2. Cf. also 10,34; 24,5; 32,25; 54,6.

Regarding now the edition of the text, one is disturbed by the numerous mistakes in the accentuation and the spelling of the Greek: 4,12 ἀπόστολοις; 4,17 ἁμαρτολῶ; 6,31 κακεῖνος; 10,13 εἰς; 18,4 αὐτων; 18,9 ὄρᾱς; 20,34 ἀποθάνοντος; 22,18 μετὰ σου; 26,9 Ἑβραίδι; 28,31 ἀγάπητος; 32,16 ἡμετέροι; 34,11 ευχὰς; 34,22 εἶτα; 36,11 ἄνωθεν σου; 40,1 ἀπολέσθης; 44,12,32 αὐτὸν; 46,3,7 χειρὰς; 58,28 τὰς παρείας; 66,15 συνηθὲς; 70,12 τὰς πόδας; 72,27 νυχθήτερα; 74,13 ἔκειθεν; 78,23 ῥόπη; 80,9 ἀρματῶθητι; 98,3 συνηθῆ; 125 αὐτήν; 226 κατεδράριον.

There are also several mistakes in the translation, resulting either from the editor's reliance upon the corrupted text of the *Scaligeranus* or from a misunderstanding of the original. The following few examples will suffice to show that the Greek text and the translation often do not make any sense unless one consults the Moscow ms., which obviously gives better readings:

10,14 σχισθέντος τοῦ τοίχου αὐτοῦ, καὶ τοὺς κάτω καὶ ἄνω ὀδόντας (und dass seine Mauer gespalten würde und dass seine oberen und unteren Zähne). The Moscow ms. here transmits τοῦ χείλους αὐτοῦ, which makes perfect sense.

32,2 εἰσάγει τῇ ἁμαρτία ὡς βρύσιν χόρτου: translated ingeniously «verführt zur Sünde (in einer Menge) wie das Hervor-quellen des Grases». But M reads here simply βρῶσιν χρᾶτε.

38,19 ὅταν κρατεῖς τὸν χοῦν μετὰ τῆς χειρός σου καὶ τρίψῃς τὴν καθέδραν σου μετὰ τῆς χειρός σου, συγκυλίεται τῇ χειρὶ αὐτοῦ: ... συγκεκόλλεται (sic) τῇ χειρὶ σου M.

50,8-9 σὺ ἔχεις τάφον, ἔχων τι ἔξωθεν ἐγκοίμισμα: σὺ ἔοικας τάφῳ, ἔχων τι ἔξωθεν κόσμημα M.

70,14-15 αἰσχύνομαι οὖν σφόδρα ἀκτίστου παντὸς: ... ἀντί σου παντὸς M.

86,9 καὶ ἐποίησε κτητόριον μέγα καὶ εἶπεν τοῖς ὄχλοις (errichtete ein grosses Gebäude und sprach zum Volk). Certainly the unattested word κτητόριον must be corrected into κλητόριον or κλητώριον (from κλητορεύω, invite, summon), which appears in the *Souda* and in several other texts of the same or earlier period; cf. E. A. Sophocles and E. Kriaras, *Lexicon*, VIII, 196.

The μακρογούργουρον κεράμιον mentioned in 34,16 is not exactly a «weit-randiges Gefäss», but rather a «Gefäss mit langem Hals». For the word γούργουρος, which occurs also in the Ptochoprodromic Poems, see Kriaras, *Lexicon*, IV, 362.

The passage θεόν ... οὐδεις ἐώρακεν πώποτε (6,26 and 32,26) is reminiscent of the Gospel of John 1,18, from where (1,14) originate also the words καὶ ὁ λόγος οὗτος ἐσκήνωσεν ἐν τῇ σαρκί (28,21).

The text of Bartholomaios of Edessa contains several interesting details concerning the religious and ethical practices of Moslems. The ritual washing of hands before prayer and of the πρωκτὸς after a visit to the latrine becomes a primary target for criticism and even ridicule (38,6 and 19ff; 48,4-21). Bartholomaios dismisses this practice and in an attempt to ridicule the Moslems and their ablutions he calls them πλυνόκωλους (48,6). Among other practices, Bartholomaios also mentions the use of hashish by dervishes during their gatherings and religious dances, an interesting detail concerning the use and the origins of this drug: ποιοῦντες συναγωγὴν καὶ φέροντες μουσικὰς καὶ κιθάρας καὶ τύμπανα, τρώγοντες τὰ ἄκρη τῶν κανάβων (68,30-70,1). In the commentary, however, which is quite detailed and reliable, this passage is not discussed in connection to the use of hashish by dervishes or a possible chronology for their practice of chewing cannabis.

Νικηφόρου Βλεμμύδου, Ἀπόδειξις ὅτι οὐχ ὄρισται τοῦ καθέκαστον ἡ ζωὴ. Διαλεγόμενος ἢ περὶ τοῦ ὄρου. Einleitung, Text, Übersetzung und Kommentar von *Wolfgang Lackner*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Leiden, E. J. Brill, 1985, XCVI + 124 p. (Corpus Philosophorum Medii Aevi, 2).

The question of whether the term of human lifespan is fixed or predestined by God provoked long discussions in Byzantium among theologians and the interest in the predestination problem goes back to the 4th century of the Christian era. Athanasius of Alexandria in his *Apologia de fuga* and Basil of Caesarea in his treatise "Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός, dealt specifically with the question of the ὄρος ζωῆς (hora mortis). Those who related the workings of divine Providence to predestination would argue that human lifespan is predetermined, since God knows the limits of human life in advance and that death lies in His will and power. One could argue that, if they are taken literally, both Athanasius and Basil of Caesarea, as the treatise of Blemmydes seems to imply, believed that lifespans are predestined. The counter argument of course is that death is the consequence of sin and the responsibility for its cause lies with man and not God.

The interpretations varied from author to author and, until Theophylaktos Simokates (second half of the 7th century) devoted a special treatise to the subject, the problem was discussed (until then) only in passing. Theophylaktos countered the view that lifespans are predestined, but without exhibiting a dialectical skill. Six or eight decades later, Patriarch Germanos composed a treatise in the form of a dialogue championing the opposite view. In the same category fall also the writings of Niketas Stethatos, Michael Psellos, and Nikolaos of Methone, who also became involved in the debate.

The treatise of Nikephoros Blemmydes Ἀπόδειξις, ὅτι οὐχ ὄρισται τοῦ καθέκαστον ἡ ζωὴ is transmitted in a theological manuscript, Codex Vaticanus gr. 723, dated to the turn of the 13th to the 14th century and copied by a learned scribe. The text is written with great care and accordingly there are minimal mistakes and orthographical errors. With regard to the authenticity of the work, the editor calls attention to the wording of the title of the treatise, which is quite characteristic and appears in Blemmydes' other works in a somewhat different form, as well as to his style and language observed in his writings in general (p. XXIV-XXVI).

The work must have been written between the years 1242 and 1249, that is at a time when Blemmydes was an abbot at the monastery of Thaumaturgos while building his own abode of retreat. The work consists of two separate discourses: the first is focused mainly on biblical passages and the tradition of the Church Fathers, and particularly those who expressed themselves against the *hora mortis*. The second discourse is devoted to Basil of Caesarea, who supposedly taught that God has fixed terms for each human life. The two works take the form of a dialogue, a literary invention in the Platonic and Lucianic tradition. The question about predestined terms of life seems to have been discussed in certain circles at that time

and someone, possibly a grammarian or teacher of mathematics, supported the theory of pre-fixed terms of life. Blemmydes intervened in this discussion by composing his first discourse, but his work did not call forth any considerable response on the part of his audience. Only one responded to his writing by bringing forward a series of passages from Basil of Caesarea. This response gave the occasion for the composition of Blemmydes' second discourse. This is the background to these two works as the editor gives it in his lengthy introduction, and admittedly what he has proposed makes sense.

The style of the work is basically that of a theological prose with very little variation. Rhetorical figures are seldom used, in contrast to the wide use of biblical and patristic texts. Blemmydes' literary ambitions are presented only in the prooimion. His vocabulary includes rare words borrowed mainly from the poets. His argumentation rests solely on the authority of the Bible and the teachings of the Fathers. With the exception of Anastasios Sinaïtes, he does not mention any other author, although this does not mean that he did not know the theological literature on the subject. He knew other writings on the subject and borrowed from them certain ideas which he developed in his own way and method. His references, however, to the Bible and the Fathers are by no means second-hand but depend on his own reading and studies. His primary goal in his two works is to prove that the *ὅρος ζωῆς* is based on the Christian creed. Above all, he interprets death as a sanction to man by a punishing God, and sees the extension of life as being connected to moral conduct. Thus, he does not accept the belief of predestined terms of life because it violates the freedom of the will. In defining the soul he designates it as *θεληματικῆ* and *αὐτεξούσιος*.

The text of the two discourses of Blemmydes has been carefully edited and is accompanied by a good translation and extensive commentary. There are no infelicities or mistakes in the Greek text and the very few typographical errors in the whole edition are quite minor (3,20 *ἐπί τούτω*; 4,7 *Ἡσαίου*; 11,30 *ὡσπερεῖ*; 31,2 *βαρυνόμενα*; 107 *αραρίσκω*). Footnotes 4 and 5 in the introduction, p. LIV, are missing.

With the edition of this little known theological discourse by Nikephoros Blemmydes, W. Lackner has made an impressive contribution to Byzantine studies.

University of Ioannina

APOSTOLOS KARPOZIOS

Alexandra Sotiroidis, Die handschriftliche Überlieferung des «Georgius Continuatus» (Redaktion A), Θεσσαλονίκη 1989, XVI + 178 p. (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής*. Παράρτημα αρ. 68).

The Continuator of George [the Monk] is the conventional name of the Byzantine chronicler who compiled the history of events of 842-948; the text has

been preserved in numerous manuscripts, some of which attribute its authorship to a «logothetes». This logothetes is usually identified as Symeon the Logothetes, a writer of the tenth century, and furthermore as Symeon Metaphrastes, the author of the *Menologion* produced during the reign of Basil II (976-1025). A. Sotiroudis accepts this traditional identification of the two Symeons, but I do not find it convincing: there were many high-ranking Symeons throughout the tenth century (I. Ševčenko in *Dumbarton Oaks Papers* 23/24, 1969-70, 216f.), and one should be very cautious in their identification, especially since Symeon the Logothetes seems to have lived in the mid-tenth century and Metaphrastes at the turn of the century, at least a generation later.

This question, however important in its own right, has no relation to the core of the book, which evidently is a preparatory study for a future edition of the George Continued/Symeon the Logothetes. The author begins with a survey of her predecessors, from F. Hirsch and V. Vasil'evskij onward, and comes to the conclusion that «the problem of the interrelationship between the manuscripts has not yet been solved» (p. 12). Sotiroudis accepts the division of the text of the chronicle into three major versions: the so-called version B, published by V. M. Istrin; that of pseudo-Symeon; and version A, to which the book is devoted. The author refuses (p. 156) to present «the final conclusion» regarding the connection between these three versions (the most intriguing problem, from my view-point) and concentrates her efforts on version A.

A substantial part of the book (p. 15-55) consists of descriptions of single manuscripts that contain version A of the chronicle. This survey is based on a geographical principle: German, French, Greek, Israeli, Italian, Austrian, Russian, and Turkish collections are described separately and, within these «state» sections, manuscripts are categorized in accordance with their «city» location (Munich, Tübingen, etc.). Such a geographical classification of manuscripts seems to be «objective», independent from the author's interpretation —in fact, however, it is redundant, since contemporary location of manuscripts is irrelevant for the history of the text.

Then the author turns to the analysis of manuscripts and establishing their links to each other (p. 57-144). After having discarded three manuscripts as being fully dependent on other copies (*codices eliminandi*), Sotiroudis divides the rest into two families: χ , represented by four manuscripts, and ψ , encompassing sixteen. All the manuscripts of family χ are of the thirteenth-sixteenth centuries, whereas among the copies belonging to the other family there are manuscripts of an earlier origin (beginning with the eleventh century). Unfortunately, the geographical principle of the survey obscures this cardinal distinction, since chronological data are included in the first section («survey») and not the second one («analysis»).

In family χ , the Paris. 854 (s. XIII) is «the oldest of the four witnesses» (p. 64) but it contains numerous lacunae and therefore cannot be considered as the source of other manuscripts. Sotiroudis even concludes (p. 147) that a future editor must rely more on Vatic. 1807 (s. XIV) and Hierosolym. (S. Sepulchri 65)

than on it; the latter codex, by the way, is dated to the fifteenth-sixteenth centuries on p. 36 and to the fourteenth century in the stemma on p. 144. The question of lacunae by itself is not sufficiently convincing; in order to prove her thesis Sotiroudis had to show that in these cases the reading of the Vatic. and Hierosolym. is supported by family ψ or, in other words, that the lacunae in question are actually omissions of the Paris. and not of his prototype; I did not find this collation in the book.

The family ψ is divided into five redactions of which Sotiroudis finds Monac. 218 (s. XI) the most important for the reconstruction of the original; another eleventh-century manuscript, Laurent. pl. 70,11, was «contaminated» (Sotiroudis's word) by the influence of other versions of the chronicle —pseudo-Symeon and version B. The question of the so-called contamination is particularly interesting for the problem of the chronicle's original; the goal of the analysis is to establish whether this contamination derives from the work of a scribe who was using different versions of the chronicle or it is remains of the common prototype. Since the traces of the contamination can be observed in both families and in various manuscripts the question becomes very complicated. If we assume that the contamination reveals the links to the original rather than to the later collation of a critical scribe, then it may turn out that the contaminated copies are closer to the original than the pure ones. And one more problem connected with the subject of the contamination: Sotiroudis investigates (p. 111-7) the relation of family χ with pseudo-Symeon and concludes that the Hierosolym. is closer to pseudo-Symeon than other copies of version A. She thinks that this indicates pseudo-Symeon's dependence on a manuscript of family χ . Pseudo-Symeon, however, does not repeat certain mistakes common for family χ —does this not suggest that pseudo-Symeon gives a text parallel to that of family rather than depending on it?

Finally, Sotiroudis touches upon a very complex and important question —the coincidence of various manuscripts belonging to different redactions (p. 151-3): similar mistakes and deviations could appear independently, and these cases must be eliminated in the hard work of establishing the stemma. But which coincidence is accidental and which not? Furthermore, can we not surmise that a strong oral tradition existed and that the medieval scribe memorized whole paragraphs of the text and later the lapse of memory led to accidental mistakes? Probably, the critical edition of version A will resolve some of these questions.

E. Voordeckers - Fr. Tinnefeld, *Iohannis Cantacuzeni refutationes duae Prochori Cydonii et disputatio cum Paulo patriarcha latino epistulis septem tradita*, Turnhout 1987, σελ. CXIX + 281 (Corpus Christianorum, Series Graeca 16).

Drei bis jetzt noch nicht edierte Werke des byzantinischen Kaisers und Gelehrten Johannes VI. Kantakuzenos, nämlich seine *Refutationes* gegen Prochoros Kydones und seine sog. Korrespondenz (*Disputatio*) mit dem lateinischen Titularpatriarchen von Konstantinopel, Paulus von Kalabrien, erfuhren vor kurzer Zeit eine vorzügliche kritische Ausgabe, die als 16. Band der griechischen Reihe des *Corpus Christianorum* von Franz Tinnefeld herauskam. Die Ausgabe stützt sich teilweise auf Vorarbeiten von E. Voordeckers, dessen ursprüngliches Projekt Tinnefeld nach einer «Verschlechterung des Sehvermögens» von Voordeckers übernommen, erweitert und überarbeitet hat¹.

Die Prolegomena (S. XI-CXIX) bestehen aus sechs Kapiteln. Die Kap. 1-3 berichten uns präzise und ausführlich über die historischen Gegebenheiten, unter denen diese Texte verfaßt wurden, über ihren Inhalt sowie über ihre Stellung und Bedeutung in der dogmatischen Theologie des 14. Jh. bzw. des hesychastischen Streits.

In den darauf folgenden Kap. 4-5 beschreibt Tinnefeld auf vorzügliche Weise die acht Haupthandschriften ausführlich; die jüngeren und die Fragmente oder Auszüge überliefernden Textzeugen beschreibt er kurz und erklärt deutlich und meisterhaft ihr stemmatisches Verhältnis.

Im letzten Kapitel (Kap. 6) der Prolegomena stellt der Herausgeber uns die Prinzipien für die Textkonstituierung und die Gestaltung des Testimonien- und des kritischen Apparates vor, und diskutiert alle wichtige Stellen.

Als zweiter Teil (S. 1-239) folgt die Ausgabe beider *Refutationes* und der in Briefform überlieferten *Disputatio* mit Paulus und am Ende fünf verschiedene Indices.

Die Qualität der geleisteten Arbeit ist wirklich hervorragend, zumal die Texte äußerst schwierig zu verstehen sind und die Literatur sehr umfangreich ist. Tinnefeld dokumentiert alle seine Ansichten besonders gründlich und bietet mit seinen Anmerkungen eine vollständige Bibliographie zu den jeweiligen Themen. Eins fällt nur auf: Tinnefeld zitiert nirgendwo das *Prosopographische Lexikon der Palaiologenzeit* (PLP), wobei dies auch von der Information über einen sonst unbekanntem Georgios Kleidas (S. XXI) profitieren konnte.

Die handschriftliche Überlieferung der *Refutationes* zeigt folgende Besonderheit: Fast alle Handschriften (BCDEFH) wurden vom selben Kopisten, den Manuel Tzykandyles, angefertigt. Den neuen Ergebnissen der Forschung nach ist Manuel

1. Einzelheiten berichtet Voordeckers sowie Tinnefeld in ihrem jeweiligen Geleit- und Vorwort. Laut denen bereitete Voordeckers eine Ausgabe von Kantakuzenos' Briefwechsel mit Paulus vor, während Tinnefeld die beide *Refutationes* in der Ausgabe miteinbezogen hat.

Tzykandyles mit dem Schreiber I und III (S. XLV-LV) des Kodex Paris. gr. 1247 (A), der den Entwurf der *Refutatio I* bietet, identisch².

Ich möchte nicht bezweifeln, daß «die jetzige erste Lage ε (des Kodex Mosq. 143 Savva, Siegel E) tatsächlich eine Erweiterung gegenüber einer ursprünglichen ersten Lage ε enthält» (S. LXXXVIII). Trotzdem bin ich mit dem Argument des Umfangs nicht zufrieden; die erweiterte Lage ε ist nicht das einzige Quinio des 1. Teils, bzw. sind nur die ersten drei vorausgehenden Lagen Quaternionen und nicht die 4., die laut S. LVIII auch ein Quinio bildet.

In bezug auf den Inhalt hatte man evtl. auch über folgende Fragen nachdenken müssen: Warum Kantakuzenos besonders in der 2. *Refutatio* und in den Briefen auf diese konkrete Art und Weise (Autor, Werk, Kapitel) zitierte³ und woraus er seine Zitate entnahm. Als Leser bekommt man den Eindruck, daß Kantakuzenos im allerersten Entwurf nur die «bibliographische Angabe» erwähnt hat, mit deren Hilfe der Kopist danach —in einem zweiten Entwurf?— die Stelle hatte abschreiben sollen. Solange alle Quellen von Kantakuzenos sowie alle palamitischen Florilegien nicht kritisch ediert sind, konnte man keine endgültige Aussage machen, ob die Zitate in den Briefen aus einer Autors-Hs oder aus einem Florilegium geflossen sind. Trotzdem konnte man anhand einiger Beispiele wie Epist. III, 6.70 (S. 198)⁴ annehmen, daß ihm die *Refutationes* als Vorlage für die Väterzitate nicht haben dienen können. Es ist vielleicht denkbar, daß Kantakuzenos selbst verschiedene Kirchenväter zum eigenen Gebrauch gelesen und exzerpiert hat und den Kopisten von diesen «Kartei-Karten» bzw. von dem Florilegium abschreiben ließ.

Soviel zum Allgemeinen. Einige kleine Bemerkungen zur Textausgabe. Ich bin kaum sicher, ob wir uns auf eine «Schreibregel' der Zeit» (S. CXI) verlassen dürfen und das Zusammenschreiben von mehreren Wörtern im Text einführen dürfen, während die getrennte Schreibung in einigen Handschriften bezeugt ist. Dies gilt besonders für den Fall, in dem —wie bei diesem Text— fast alle

2. Vgl. E. Gamillscheg - D. Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten, B, Frankreich, I*, Wien 1989, Nr. 351.

3. Vgl. beispielsweise S. 109 II 1,7 Τοῦ Νύσσης, ἐν τοῖς Κατ' Εὐνομίου, κεφάλαιον εἰκοστόν; S. 116 II 5,1-2 Ἐκ τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἑκτῆς Συνόδου, πέμπτου τόμου; S. 117 II 5,10 Ἐκ τῶν Πρακτικῶν τῆς αὐτῆς Συνόδου καὶ τοῦ αὐτοῦ τόμου; S. 129 II 13,22 Τοῦ ἁγίου Κυρίλλου, ἐκ τοῦ πέμπτου κεφαλαίου τῶν Θησαυρῶν; S. 186 Ἐπιστ. IV 8,57 Τοῦ ἁγίου Μαξίμου, ἐκ τῆς τετάρτης ἑκατοντάδος τῶν Θεολογικῶν, κεφαλαίου ἐνενηχοστοῦ.

4. Der Text an dieser Stelle lautet folgendermaßen: Καὶ μετ' ὀλίγον αὐθις: «Εἰ μὲν ...». Der vorangehende Text ist Zitat aus Basileios dem Großen, *Ad. Eun. I, PG 29, 524C9-525B8* = *Sesboüé I, 188-190, cap. 7,1-29* (vgl. apparatus fontium) und dieser aus demselben Traktat, *PG 29,528B7-529A6* = *Sesboüé I, 194-196, cap. 8,19-45*. Dieser taucht auch in der 2. *Refutatio* 4,21-47 in anderem Kontext auf, wo kein μετ' ὀλίγον vorkommt. Wenn aber der Passus einem Florilegium entommen wäre, wäre so etwas nicht denkbar. Andererseits, wenn man den Umfang der zitierten Autoren bedenkt, ist es natürlich erstaunlich, wie viele Bücher dem Kantakuzenos zur Verfügung gestanden haben sollen; vgl. auch S. 145 II 20, 60-61 Τοῦ αὐτοῦ ἁγίου Μαξίμου, ἐκ τῶν Περί θελημάτων und S. 145 II 20, 80 Τέλος τοῦ περὶ θελήσεως.

Handschriften aus derselben Zeit stammen und oft vom selben Kopisten geschrieben sind. Die Tendenz, die Schreibweise der meisten Handschriften jeweils zu übernehmen, ist meines Erachtens nicht ideal. Ich würde die Ansicht vertreten, daß es sich um itazistische Fehler handelt, wenn der Kopist z.B. ein Mal Σεραφείμ und er anderswo Σεραφείμ geschrieben hat.

Noch einige Kleinigkeiten, die möglicherweise Druckfehler sind. S. LXXI der Verweis an den Inventar der *Vaticani Graeci 1963-2123* für den Kodex Vat. gr. 1102, S. 69, 47.19 καταχέειν statt καταχέειν und ταύτò (S. 37,26.36) statt ταυτò (S. 6,4.3) wie üblich.

Man hätte noch einige Zitate im apparatus fontium ergänzen können:

S. 76,51.15 (auch S. 19,13.1-2) πῶς παρθένος ἔτεκε καὶ παρθένος ἔμεινε vgl. MR⁵ I 258; MR V 201; PaR 101, 173; PaV 50, 85.

S. 124 II 9,90 ζωῆς χορηγὸν vgl. ER 353, 381; PeR 394, 396 passim.

S. 157 II 28,16 ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παράγεται vgl. Goar⁶, S. 63,6.

S. 166 II 33,36 δι' ὑπερβολὴν ἐρωτικῆς ἀγαθότητος vgl. Goar, S. 142,33.

Schließlich sollte man beiden Wissenschaftlern seinen Dank für ihre sorgfältige und musterhafte Arbeit und Ausgabe aussprechen.

Universität Thessaloniki

S. KOTZABASSI

E. Trapp - J. Diethardt - G. Fatouros - A. Steiner - W. Hörandner, Studien zur byzantinischen Lexikographie, Wien 1988, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, S. 222 (Byzantina Vindobonensia, Band XVIII).

Mit dem hier zu besprechenden Sammelband wird die reichhaltige Liste der wissenschaftlichen Publikationen der österreichischen Byzantinistik um einen weiteren Titel bereichert. Es handelt sich um eine Zusammenstellung von fünf Beiträgen zur byzantinischen Lexikographie, der auch ein im Frühjahr 1989 in Wien abgehaltenes Symposium gegolten hat. Dieser Sammelband ist im Sinne von H. Hunger, der das Vorwort (S. 7f.) geschrieben hat, «als eine Art Prodromus für das geplante 'Lexikon zur byzantinischen Literatur, besonders des 9.-12. Jahrhunderts' zu verstehen, an dessen Vorbereitung Erich Trapp seit über zwei Jahrzehnten gearbeitet hat» und das die Lücke zwischen Liddell-Scott und Kriaras schließen helfen will¹.

Der erste Beitrag von E. Trapp betrifft «Stand und Perspektiven der mittel-

5. Die Abkürzungen in diesem Absatz richten sich nach der Abkürzungsliste von H. Follieri, *Initia Hymnorum Ecclesiae Graecae*, Città del Vaticano 1960-1966. (Studi e Testi 211-215).

6. J. Goar, *Euchologion sive rituale graecorum*, Venetiis 1730 (Ndr. Graz 1960).

1. So E. Trapp auf S. 25 seines Beitrages.

griechischen Lexikographie» (S. 11-46). Es werden zunächst die vorhandenen Lexika² besprochen (S. 13-26) und anschließend «die unveröffentlichte Sammlung von Emmanuel Miller» herausgegeben (S. 27-38). Am Ende seines Beitrages erörtert E. Trapp die Zielsetzung, den Umfang des Wortmaterials und den derzeitigen Stand der Materialsammlung für das geplante Lexikon. Er schließt mit einigen Bemerkungen zu den Wörterverzeichnissen älterer und moderner Editionen mittelgriechischer Texte.

Über die zum Teil verzeihlichen Mängel der älteren Lexika ist man einigermaßen informiert; daß aber auch moderne Lexika, wie etwa das vom Kriaras-Team erarbeitete Lexikon der mittelgriechischen Vulgärliteratur, keineswegs frei von Fehlern sind, hat E. Trapp, natürlich ohne den Wert des Werkes als Ganzes schmälern zu wollen, durch einige treffende Hinweise gezeigt³.

Für die unternommene Ausgabe der im Paris. Suppl. gr. 1214-18 enthaltenen Wörtersammlung von E. Miller sollen, was man natürlich erwartet, die angegebenen Textstellen vorher überprüft worden sein⁴. Als ich aber ein einziges Lemma⁵ stichprobeweise nachprüfte, stellte ich mehrere Fehler fest: 1. Auf dem Fol. 406,7 des Escor. Y II 10 findet sich kein Wort ἀγαλματοργέω, wie im Lemma angegeben⁶. 2. Der Text im Fol. 406^r des Escor. Y II 10 gehört nicht zu einer Rede des Gregorios Antiochos auf seinen Vater, wie es in der Anm. 1 des Lemmas vermerkt wird, sondern zu einer Rede des Nikephoros Basilakes an den πρωτεύδικος, νομοφύλαξ und ὀρφανοτρόφος Alexios Aristenos. 3. Die drei im Cod. Escor. Y II 10 erhaltenen Grabreden des Gregorios Antiochos auf seinen Vater finden sich

2. So z.B. Du Cange, Thesaurus Graecae Linguae, Sophocles, Liddell-Scott, Lampe, Kriaras u.a.

3. Auf eine, wenn auch nur äußerliche, aber nicht minder auffällige Veränderung des Akzentuierungssystems ab Band 5 ist E. Trapp nicht eingegangen. Wenn das in Griechenland heute herrschende Einakzentsystem bei klassischen und vorklassischen griechischen Texten, die ja ursprünglich keine Spiritus und Akzente hatten, auch weniger anstößig wäre, so ist seine willkürliche Übertragung auf mittelgriechische Texte aus philologischer Sicht zumindest unverständlich; denn diese Texte sind bekanntlich in den Handschriften, unter denen sich auch zahlreiche αὐτόγραφα der Autoren selbst befinden, generell mit allen Spiritus und Akzenten überliefert.

4. «... ich danke W. Hörandner für wertvolle Hilfe bei der Überprüfung der Zitate». So E. Trapp in Klammern auf S. 28 seines Beitrages.

5. S. 29: ἀγαλματοργέω 2 Y 10 Esc. 406,7 (Anm. 1): Greg. Ant., In patrem suism». Die geläufige Bezeichnung für den berühmten Escorialensis, der im neuen Katalog von G. de Andrès die Nr. 265 trägt, ist nicht 2 Y 10, sondern Y II 10. So schon E. Miller in seinem Katalog (S. 200) und G. de Andrès (S. 120); auf dem Codex selbst steht II Y 10. Die Angabe 406,7 läßt nur die Deutung Fol. 406^r7 zu, wengleich in der Wörtersammlung von E. Miller nur Folien-, keine Zeilenangaben gemacht werden; man vgl. auch S. 36: «ἀδρυσμός cod. Esc. 2 Y 10, 16v», wo aber die Angaben stimmen (genau: Fol. 16^v28).

6. Der Text der Zeile 7 auf dem Fol. 406^r des Escor. Y II 10 (= S. 16,26f. Garzya) lautet: ...τὸ ἀγαθὸν ἀφ' ἐστίας καὶ πατρῶν. οὐπω γάρ σοι ὁ ποιητῆς ἔφη προσεπιμαρτυρῆσαι τὸ εὐδαίμον καὶ τὸ θέατρον etc.

nicht gegen Ende, sondern nacheinander gleich am Anfang der genannten Handschrift⁷. 4. Das Verb ἀγαλματοουργέω kommt in den Grabreden des Gregorios Antiochos auf seinen Vater überhaupt nicht vor. 5. Nicht ἀγαλματοουργέω, sondern ἀγαλματοφορῶ steht in einem schönen Textzusammenhang der dritten Grabrede des Gregorios Antiochos auf seinen Vater⁸.

Demnach müssen die Angaben in der Wörtersammlung von E. Miller bei einer Verwendung im geplanten Lexikon einer erneuten Prüfung unterzogen werden. Was die Mängel der Wortindices und die aufgrund irrtümlicher Lesungen von Seiten der Herausgeber entstandenen falschen Wortformen in älteren, aber auch in vielen neuen Editionen mittelgriechischer Texte betrifft, so weiß jeder ein Lied davon zu singen, der einmal einen solchen gedruckten Text mit der handschriftlichen Fassung verglichen hat, wie häufig sie vorkommen⁹.

Der zweite Beitrag von J. Diethardt über «Materialien aus den Papyri zur byzantinischen Lexikographie» (S. 47-69) bietet eine Reihe von zum Teil in den Lexika nicht verzeichneten Wörtern aus koptischen und griechischen Papyri, die eine willkommene Bereicherung des mittelgriechischen Wortschatzes darstellen. Manches ist zwar semantisch nicht einwandfrei bzw. zweifelhaft, wie etwa ἐπίθεσις in der Bedeutung «Benützung» (S. 56) oder περισκελίδιον im Sinne von «Schmuck» (S. 62)¹⁰ usw. Ein konsequenteres Heranziehen des Neugriechischen¹¹, das ja der beste Zeuge für die auch von J. Diethardt hervorgehobene Kontinuität des Griechischen ist, hätte seiner Argumentation bei der Besprechung der einzelnen Wörter eine zusätzliche Stütze verliehen¹².

7. Grabrede I: Fol. 1^r1-2^r23 (inc. mut.); Grabrede II: Fol. 2^r24-6^r38; Grabrede III: Fol. 7^r1-14^r15.

8. Die betreffende Textstelle lautet (Cod. Escor. Υ II 10, fol. 11^r33 = S. 154, 20f. Sideras): Οὐ μόνον γάρ σε, πάτερ, ἐν μεσαιτάτοις πίναξι καρδίας ἀγαλματοφορῶ etc. (kaum gegen die Überlieferung μεσαιτάτης zu schreiben).

9. Man vgl. beispielsweise A. Sideras, Textkritisches zur Monodie auf Georgios Kantakuzenos, *Byzantion* 57 (1987) 114-126. Was den Beitrag von E. Trapp sonst betrifft, so bin ich erstaunt darüber, daß das Adjektiv ἱερωτικός (S. 17) ein «Kompositum» sei, das «richtigerweise *ιερωερωτικός» heißen müßte (!), und nicht einfach eine ganz normale Ableitung von ἱερώω darstellt, wie etwa ἀφιερωτικός von ἀφιερώω, δηλωτικός von δηλόω udgl.

10. Im Beitrag von A. Steiner (S. 156) wird doch auf Suda περισκελῆ: βραχία verwiesen; man vgl. auch neugriechisches (etwa beim Militär) σκελέα = Unterhose.

11. Das geschieht nur zweimal (beide Male auf S. 65).

12. So z.B. ein Verweis auf neugriechisches σπαράγγι bzw. σπεράγγι bei ἀσπαράγιον (S. 55), δικέλλι bei δικέλλιον (S. 56), κριθάρι bei κριθάριον (S. 58), κρομμύδι bzw. κρεμμύδι bei κρομμύδιον (S. 58), Μαργαρίτι (Ortsbezeichnung) bei μαργαρίτιον (S. 59), μυστρί bei μυστρίον (S. 60), πατητήρι bei πατητήριον (S. 62), περιστερόπουλο bei περιστερόπουλον (S. 62), Ξυλοφάγος als Parallele zu σιδηροφάγος (S. 65), σπιθοβολάω bei σπιθηροβολέω (S. 66), τριφύλλι/τριφυλλάκι bei τριφυλλάκιον (S. 67), (γ)ύνι bei ύνιον (S. 68). Außerdem hätte die neugriechische (Dialekt-) Form (etwa auf Ithaka) σίκλος (anderswo auch σίγλος; beide Formen schon im Liddell-Scott verzeichnet) in der Bedeutung «Eimer» die Annahme einer Ableitung von σικλάριον (S. 65f.) aus dem lateinischen *sicula* (nicht *situla*) bekräftigt; mit dem lateinischen *situla* kann man das neugriechische Dialektwort σατύλι (= Eimer) vergleichen.

Den größten Teil des Bandes füllt der dritte Beitrag von G. Fatouros: «Die Benediktiner von S. Maur auf der Suche nach exotischen Wörtern bei Theodoros Studites» (S. 71-148). Es handelt sich hauptsächlich um eine Edition des im Paris. Suppl. gr. 284 enthaltenen Registers seltener bzw. vermeintlich seltener Wörter des Theodoros Studites, das die Benediktiner von S. Maur für eine in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts in Angriff genommene Gesamtausgabe der Werke des Theodoros Studites angefertigt hatten. G. Fatouros hat die Vokabeln und deren lateinische Übersetzung samt ihren zahlreichen orthographischen Fehlern unverändert drucken lassen und nur im Apparat auf die jeweils richtige Form hingewiesen, in dem er auch die entsprechende Textstelle aus den Editionen der Schriften des Theodoros Studites in vollem Wortlaut angibt¹³. Weil aber die Lexikographen und anderen Benutzer in erster Linie die richtigen Wortformen interessieren, stellt sich die Frage, ob das umgekehrte Verfahren, das heißt, im Haupttext die richtigen Formen wiederherzustellen und erst im Apparat auf die offenkundig falsche Schreibweise hinzuweisen, wie es sonst bei Texteditionen üblich ist, vielleicht doch vorzuziehen wäre¹⁴.

13. Dieser umfangreiche Apparat läßt die mühevollen Sucharbeit von G. Fatouros erahnen. Er hat zu fast jedem Wort die entsprechende Textstelle in den Werken des Theodoros Studites ausfindig gemacht und mit ihrem Kontext angegeben. Nur selten hat er die entsprechende Stelle nicht gefunden oder Lemmata ohne Beleg gelassen (vgl. z.B. S. 94,20: vox non extat (sic!) in elogio; S. 95,5: vocem non inveni etc.; zu 109,18f. bietet er keinen Apparat). Die Frage ist aber, ob manche in den Ausgaben gedruckten zweifelhaften Formen richtig oder eher falsche Lesungen der Herausgeber sind, die durch naheliegende, geläufigere Formen ersetzt werden sollten.

14. Bei der Übersetzung der griechischen Wörter ins Lateinische haben sich die Benediktiner, wie auch G. Fatouros notiert (S. 79), selten geirrt, so daß in relativ wenigen Fällen einer Korrektur bedurfte. Dabei sind aber manche Deutungen von G. Fatouros nicht unumstritten. In seinem Apparat zu 83,17 ὡς ἐπὶ ἀνέμης ὑπὸ τοῦ Βελίαρ γυρίζομενους CatM 108 (p. 793) verweist Fatouros auf ep. 1,20 (Sp. 969B): καὶ μικρά τις αὔρα ἔλθοῦσα ἐρρίπισεν ὑμᾶς, ὡς ἂν τινα ἀνέμην und vermerkt in Klammern: ubi ἀνέμη fort. florem leontodontis hispidi (*Pusteblyme*) significat. Angesichts der mittelgriechischen Belege (vgl. dazu Kriaras s.v.) und der neugriechischen sprichwörtlichen Redensart γυρίζω σὰν τὴν ἀνέμη (= ich drehe wie die Garnwinde) ist die Vermutung von G. Fatouros mehr als zweifelhaft. Allerdings ist ἀνέμη kein ὄργανον τοῦ ἀργαλειοῦ, wie bei Kriaras inkorrekt angegeben, sondern ein völlig selbständiges Gerät. Zu 85,20 ἀποσκληρώσις notiert Fatouros in seinem Apparat: immo *ἀποσκληρώσις (durities) und verweist auf or. 13,11 (897D). Die handschriftliche Überlieferung muß Auskunft darüber geben, ob vielleicht doch ἀποσκληρώσις zu schreiben ist — natürlich nicht «a verbo σκλέω», wie die Benediktiner irrtümlich angeben, sondern vom Verb σκέλλω (= abmagern, abtrocknen), dessen Gebrauch bei den Byzantinern in ähnlichen Sinnzusammenhängen keineswegs selten ist; man vgl. z.B. Greg. Ant., Orat. fun. in patrem suum II: Cod. Escor. 265 (Υ II 10), fol. 2^v31 (= S. 103,17 Sideras): τὸ κατεσκληρὸς τῆς σαρκός; idem, Orat. fun. in patrem suum III: Cod. Escor. 265 (Υ II 10), fol. 12^r2 (= S. 155,8 Sideras): τὰ δρυὸς καὶ πέτρης ἀπεσκλη<κό>τα. Auch die Erklärung «coriorum artifex» (Apparat zu 113,20: κατηναρᾶς) scheint unzutreffend. Angesichts des mittgriechischen κατήνιον (vgl. dazu Dimitrakos s.v.) und des neugriechischen κατίνα (vgl. dazu Andriotti s.v.), wäre vielmehr «catenarum artifex» zu vermuten, zumal an der Studites-Stelle καὶ κατηναρᾶς καὶ βυρσεύς (CatM 36; p. 269), wo eine Tautologie fehl am Platz ist.

Ein zusätzliches Verdienst von G. Fatouros ist, daß er in einem Anhang eine Liste von ungewöhnlichen Wörtern aus den Werken des Theodoros Studites hinzugefügt hat, die in der Sammlung der Benediktiner von S. Maur nicht enthalten und auch in den Lexika von Liddell-Scott und Lampe nicht bzw. nur einmal verzeichnet sind¹⁵.

Im vierten Beitrag von A. Steiner geht es um «Byzantinisches im Wortschatz der Suda» (S. 149-181). Die Verfasserin hat eine ganze Reihe mittelgriechischer Wörter (darunter viele lateinischer Herkunft) aus dem großen, eigentlich dem Altgriechischen geltenden Suda-Lexikon zusammengetragen, in Sachgruppen alphabetisch geordnet und kurz erläutert¹⁶. Sehr viele von diesen Wörtern leben im Neugriechischen weiter, so daß seine konsequente Berücksichtigung in solchen Worterklärungen und -vergleichen mehr Klarheit zu schaffen vermag¹⁷.

Der fünfte und letzte Beitrag in diesem Sammelband stammt von W. Hörandner und behandelt seltene, in Liddel-Scott und Lampe fehlende Wörter aus dem Euripides-Cento *Χριστός πάσχω*¹⁸. Dieser Vokabelsammlung geht eine kurze Erörterung der Metrik und Datierung des Stückes voraus (S. 185-189) und folgen zwei ebenfalls kurze Anhänge über «Athesaurista im Christos Paschon» (S. 200) sowie «Metrisches und Textkritisches zu Andronikos Protekdikos» (S. 201f.), da es das Anliegen des Verfassers ist, nicht nur zum geplanten Lexikon der mittelgriechischen Literatur, sondern auch zur «leidigen Datierungsfrage dieses byzantinischen Cento» (so H. Hunger in seinem Vorwort, S. 8) einen Beitrag zu leisten. Beides gelingt ihm durch die Zusammenstellung einer Fülle von Vokabeln vorwiegend aus der Komnenenperiode — der mutmaßlichen Entstehungszeit des *Χριστός πάσχω*¹⁹.

15. «Index vocabulorum exoticorum Theodori, a Maurinis praetermissorum» (S. 138-148). Auch hierbei sind manche Formen bzw. Sinndeutungen, wie G. Fatouros selbst zuweilen notiert, nicht einwandfrei. Was das «exotische» Wort *δισσεύομαι* (S. 140) des Theodoros Studites angeht, so ist es nicht nur bei Eustathios belegt und schon im Dimitrakos-Lexikon verzeichnet, sondern kommt auch bei Gregorios Antiochos in der gleichen Form wie bei Eustathios (Infinitiv Aorist Passiv) vor: *διὰ τοῦτο δισσευθῆναι τὸν σὸν περὶ τὸ φροντιστήριον πόθον αἰτοῦμεν*, Greg. Ant., Orat. fun in patrem suum II: Cod. Escor. 265 (Υ II 10), fol. 6^v27 (= S. 121, 28f. Sideras).

16. Die sonst unbelegte Form *κύβητος* in der Bedeutung «Kopf» (S. 154) hätte die Verfasserin etwas mehr beschäftigen sollen. Denn aus Rufus von Ephesos wissen wir, daß die sizilischen Dorer *κύβητον* zur Bezeichnung des Ellbogens verwendeten; und eben dieses Wort, nicht *κύβητος*, kommt bei dem in der Suda zitierten Hippokrates vor. Vgl. dazu G. Kowalski, *Rufi Ephesii, De corporis humani partium appellationibus* (MS-Dissertation, Göttingen 1960), S. 46 mit dem Similienapparat zur Stelle (= S. 143, 11 Daremberg-Ruelle). Auch *βαβουτζικάριος* mit «Alptraum» zu übersetzen, scheint angesichts der verbreiteten Vorstellung vom Wesen dieser «bösen Geister» (gewöhnlich: *καλικάντζαροι*) im griechischen Volksglauben nur in metaphorischem Sinne zulässig.

17. Die Verknennung des Neugriechischen bei sprachgeschichtlichen Vergleichen rächt sich am Byzantinisten mehr als an einem «klassischen» Philologen. Die «Vollgräzisten» sind heute leider rar geworden.

18. «Lexikalische Beobachtungen zum Christos Paschon» (S. 183-202).

19. Zur zweifelhaften Form *παντάτολμος* (S. 197) wäre zu vermerken, daß *πᾶς* als erstes

Die Beiträge dieses Sammelbandes, der mit einem von M. Hinterberger erstellten «Wortindex» (S. 203-222) schließt, stellen nicht nur für das geplante Lexikon der mittelgriechischen Literatur eine bedeutende Fundgrube dar, sondern sind auch für den sprachgeschichtlich interessierten Gräzisten sehr aufschlußreich²⁰.

Göttingen

ALEXANDER SIDERAS

Roderick Beaton, The medieval Greek romance, Cambridge, Cambridge University Press, 1989, σελ. XVIII+261 (Cambridge Studies in Medieval Literature, 6).

Ο βυζαντινολόγος και νεοελληνιστής Roderick Beaton, καθηγητής της Έδρας Κοραή της Νεοελληνικής και Βυζαντινής Ιστορίας, Γλώσσας και Λογοτεχνίας του King's College (Πανεπιστήμιο του Λονδίνου), είναι ένας από τους πιο δραστήριους και παραγωγικούς, κατά τα τελευταία χρόνια, νεοελληνιστές, με εξαιρετικά μεγάλο εύρος ενδιαφερόντων και δημοσιευμάτων (που καλύπτουν ζητήματα από τον *Διγενή Ακρίτη*, τον Θεόδωρο Πρόδρομο και το δημοτικό τραγούδι, ως τον Σεφέρη και τους σύγχρονους ποιητάρηδες).

Αρκετά χρόνια ύστερα από τη μονογραφία του *Folk Poetry of Modern Greece* (1980), ο ίδιος εκδοτικός οίκος, οι εκδόσεις του Πανεπιστημίου του Cambridge, δημοσιεύουν τη δεύτερη αυτοτελή μονογραφία του, που εντοπίζεται σε ζητήματα της λεγόμενης «υστεροβυζαντινής»/«πρωτονεοελληνικής» λογοτεχνίας, και ειδικότερα στη «μεσαιωνική ελληνική μυθιστορία [«ρομάντζο»]

Έτσι, το δεύτερο αυτό βιβλίο συνεχίζει, ως ένα βαθμό, τη διερεύνηση τμήματος των περιεχομένων του κεφ. 5 της πρώτης μονογραφίας του συγγρ. («Η ανάδυση της δημοτικής παράδοσης»: *Διγενής Ακρίτης*, «Άσμα του Αρμούρη»), αλλά στρέφεται σ' έναν άλλο, ευρύτερο γραμματειακό χώρο: όπως λέγεται και στο περιληπτικό σημείωμα της σ. I, το δεύτερο αυτό βιβλίο έρχεται να αναπληρώσει το κενό που υπάρχει από την έλλειψη μιας συνθετικής παρουσίασης της μεσαιωνικής ελληνικής «πλασματικής λογοτεχνίας της διασκέδασης/ψυχαγωγίας» («fiction of entertainment»), ή της «ελληνικής μυθιστορίας» κατά την περίοδο 1071-1453, και «να προτείνει νέες λύσεις σε προβλήματα που έχουν

Kompositionsglied nur in den Formen παν-, παντο- und πασι-, nicht aber παντα- erscheint. Komposita wie παντάνασσα, παντάπασιν udgl. können natürlich falsche Formen wie παντάτολμος hervorrufen.

20. Auch das äußere Erscheinungsbild des Bandes ist tadellos. An Druckfehlern ist mir wenig aufgefallen, wie etwa im Apparat des Beitrages von G. Fatouros auf S. 92 (zur Zeile 11), wo die Maschine offenbar nicht umgeschaltet und der restliche griechische Text in der in solchen Fällen bekannten Art durch lateinische Buchstaben verunstaltet wurde. Auch auf S. 103 (Apparat zur Zeile 15) steht der Zirkumflex auf dem Schluß-v statt auf dem vorangehenden ω, während im Apparat zur Zeile 17 derselben Seite επίσύβασις statt επίσύμβασις gedruckt wurde.

βασανίσει προηγούμενες γενιές μελετητών», εφαρμόζοντας «για πρώτη φορά εκλεπτυσμένες μεθόδους λογοτεχνικής ανάλυσης πάνω στο υλικό», «γεφυρώνοντας το τεχνητό χάσμα που διαχώριζε, στο παρελθόν, τη “βυζαντινή” γραμματεία που γραφόταν σε μια μορφή της αρχαίας ελληνικής, από τη “νεοελληνική” γραπτή παραγωγή στη δημόδη γλώσσα» και δείχνοντας ότι «η μακρά παράδοση μυθιστορικών κειμένων στα ελληνικά αποτελεί λογοτεχνία και πολύ πιο ομοιογενή και κατά πολύ πιο σοφιστευμένη απ’ ό,τι το συνειδητοποιούσαμε παλαιότερα». Μέσα στο πλαίσιο αυτό, το βιβλίο του R. Beaton εντάσσεται οργανικά στη σειρά Cambridge Studies in Medieval Literature, που επιχειρεί να καλύψει, με κριτικές μονογραφίες, τον «συνολικό χώρο της γραμματείας που γράφτηκε στις μείζονες μεσαιωνικές γλώσσες — τις κύριες ευρωπαϊκές δημόδεις γλώσσες και τη μεσαιωνική λατινική και ελληνική— κατά την περίοδο: περ. 1100-περ. 1500» (σ. 11) και έχει προσφέρει, ως τώρα, βιβλία για τον Δάντη, τους τροβαδούρους, τον *Piers Plowman* και τον *Cid*.

Η μονογραφία εισάγεται με δύο παραθέματα (της κριτικού E. Waugh και του λόγιου βυζαντινού συγγραφέα Ευστάθιου Μακρεμβολίτη), που σχολιάζουν το πλέγμα: λογοτεχνικό παρελθόν-παρόν και παράδοση-πρωτοτυπία (σ. VII)· ακολουθούν «Πίνακας Περιεχομένων» (σ. IX-X), «Πρόλογος» (σ. XI-XIII), «Σημείωμα για τη μεταγραφή [στο λατινικό αλφάβητο] και τα παραθέματα στα ελληνικά» (σ. XIV-XV) και δύο χάρτες («Ο ελληνόγλωσσος κόσμος του ύστερου Μεσαίωνα», «Η παρακμή της βυζαντινής αυτοκρατορίας»: 1025, 1116-1180, 1350, σ. XVI-XVII).

Το κύριο σώμα του βιβλίου περιλαμβάνει, ύστερα από την «Εισαγωγή» (σ. 1-5), δύο κύρια μέρη («Μέρος I: 1071-1204», κεφ. 1-5, σ. 7-86, στις οποίες πρέπει να προστεθούν και οι αντίστοιχες «Σημειώσεις», σ. 211-221· «Μέρος II: 1204-1453», κεφ. 6-12, σ. 87-207, στις οποίες πρέπει να προστεθούν και οι αντίστοιχες «Σημειώσεις», σ. 221-236) και «Συμπεράσματα» (σ. 208-210).

Τέλος, παρέχονται βιβλιογραφικές «Παραπομπές» (σε «Μεσαιωνικά και αρχαία κείμενα» και σε «Έντυπα δημοσιεύματα» σ. 237-255) και «Ευρετήριο» (σ. 257-261).

Το βασικό πρόβλημα της εργασίας φαίνεται να βρίσκεται στην (συνήθη στην αγγλοσαξονική βιβλιογραφία) επιλογή τίτλου ευρύτερου από το αντικείμενο της πράγματι: κεντρικό αντικείμενο δεν αποτελούν όλα τα αφηγηματικά μυθιστορικά (πλασματικά) έργα της περιόδου, αλλά, όπως φανερώνεται σταδιακά, κυρίως μια μικρή κατηγορία τους, οι *έμμετρες ερωτικές μυθιστορίες* (τα έμμετρα «ρομάντζα»). Για να συνειδητοποιήσει όμως ο αναγνώστης τον απαραίτητο αυτό όρο, χρειάζεται να προχωρήσει αρκετά στη μελέτη του βιβλίου· έτσι, η ορθή υπέρβαση και ο παραμερισμός του προβληματικού παλιότερου όρου «βυζαντινό ερωτικό ιπποτικό μυθιστόρημα», καθώς και του γλωσσικού φραγμού «λόγιο-δημόδες» δεν φαίνεται να συνοδεύονται και από μίαν αντίστοιχα γενναία υπέρβαση των αμφίβολων ορίων ανάμεσα στην πεζή και στην έμμετρη, την ερωτική και την περιπετειώδη (ή και διδακτική/σατιρική) μυθιστορική αφήγηση.

Τα προεισαγωγικά παραθέματα, που σχολιάζουν με πνεύμα το πλέγμα:

παράδοση-πρωτοτυπία, λογοτεχνικό παρελθόν-παρόν και λογοτεχνικοί πρόγονοι/υπεράνθρωποι-λογοτεχνικοί επίγονοι/χαριτωμένοι άνθρωποι, οδηγούν έξυπνα στους προβληματισμούς του *Προλόγου*, που συνοψίζει την προηγούμενη έρευνα και τα κενά της, θέτει τους στόχους και εξηγεί την υλοποίηση του βιβλίου και τις οφειλές του συγγρ. σε άλλα πρόσωπα.

Η θεμελιώδης, και ορθή κατά βάση, θέση του συγγρ. είναι ότι οι «ελληνικές μεσαιωνικές μυθιστορίες» μπορούν να αντιμετωπιστούν «ως διάδοχοι της πρώτης ευρωπαϊκής πλασματικής πεζογραφίας, που αναπτύχθηκε, στα ελληνικά, ανάμεσα στον 1ο και 4ο αι. μ.Χ.» ότι μπορούν, παράλληλα, να συγκαταριθμηθούν, «από μεγαλύτερη απόσταση, ανάμεσα στους προγόνους του νεότερου ευρωπαϊκού μυθιστορήματος» και ότι «αντιπροσωπεύουν μια σημαντική συμβολή στην ευρωπαϊκή εξέλιξη της μη θρησκευτικής πλασματικής μυθιστορίας στον ύστερο Μεσαίωνα». Για την απόδειξη αυτής της σφαιρικής ελληνοκεντρικής/ευρωπαϊοκεντρικής θέσης, που αναπτύσσεται μέσα στο πλαίσιο μιας ενημέρωσης που απευθύνεται τόσο σε μη ειδικούς αναγνώστες, όσο και στους ειδικούς ερευνητές της δυτικής μεσαιωνικής γραμματείας, επιχειρείται μια ωφέλιμη επισκόπηση μιας «λίγο γνωστής επικράτειας της ευρωπαϊκής λογοτεχνικής ιστορίας», η αποκάλυψη «του πλούτου, της συνοχής και του πολυσύνθετου» που έχουν τα κείμενα της «μεσαιωνικής ελληνικής μυθιστορίας», και η ανάγνωσή τους όχι μόνον ως «διηγήσεων έρωτα, θανάτου και περιπέτειας», αλλά και ως «περιπετειών γλώσσας και ρητορικής» ή ως «έργων που αιωρούνται ανάμεσα στον νοσταλγικό θαυμασμό για τη δημιουργικότητα μιας παλαιότερης εποχής και σε μια λαχτάρα για μονιμότητα και εκπλήρωση, όχι τόσο μέσω της ανθρώπινης ευτυχίας των εραστών (που, έτσι κι αλλιώς, δεν θα μπορούσε ποτέ να είναι μόνιμη για έναν Ορθόδοξο Χριστιανό του Μεσαίωνα) όσο μέσω της προσέγγισης του ρητορικού λόγου του κειμένου προς την κατάσταση του θείου λόγου».

Το εγχείρημα αυτό εξαγγέλλεται ως συνδυασμός ιστορικοφιλολογικής και αφηγηματολογικής μεθόδου, και ξεκινά από τη σωστή άποψη ότι η εξέταση της «ποιητικής» των συγγραφέων, των κειμένων τους και του κοινού τους δεν πρέπει να αναμένει τις προόδους της «εκδοτικής» ή της στενότερης ιστορικής, γλωσσικής και πολιτισμικής «τοποθέτησης/ερμηνείας» των έργων, αλλά να συμβαδίζει μ' αυτές και να εναρμονίζεται μαζί τους.

Ωστόσο, οι τρεις οδυνηροί περιορισμοί της εργασίας, που δεν φαίνονται στον ευρύτερο τίτλο της, αλλά σημειώνονται στον Πρόλογο, μένουν ανεξήγητοι: η προσοχή εντοπίζεται σχεδόν αποκλειστικά στις «ερωτικές» μυθιστορίες· δίνεται έμφαση στις «πρωτότυπες» ελληνικές μυθιστορίες· δεν συνεξετάζονται επαρκώς όλες οι ομόλογες μεταφράσεις και διασκευές από άλλες γλώσσες. Συνακόλουθη είναι, φυσικά, η προβολή του εγχώριου (ελληνικού) και, κατά δεύτερο λόγο, του δυτικοευρωπαϊκού γραμματειακού παράγοντα, η υποτίμηση του ανατολικοευρωπαϊκού και μεσανατολικού (ισλαμικού, κυρίως) παράγοντα και η ανεπαρκής κάλυψη άλλων (μη ερωτικών) μυθιστορικών κατηγοριών. Αυτά θα καταφανούν αναλυτικότερα παρακάτω.

Το *Σημείωμα για τη μεταγραφή και τα παραθέματα στα ελληνικά* επεξηγεί το

σύστημα με το οποίο γίνεται η ένταξη στο βιβλίο των ελληνικών και μεταφρασμένων (από τον ίδιο τον συγгр.) παραθεμάτων από τα κείμενα, καθώς και η μεταγραφή λέξεων και ονομάτων στο λατινικό αλφάβητο.

Δεν είναι σαφές το γιατί στα παραθέματα ακολουθείται άλλη τακτική για τα «αρχαιοελληνικά» και «νεοελληνικά» κείμενα (παρατίθενται μόνο σε μετάφραση) και άλλη για τα «μεσαιωνικά ελληνικά» κείμενα (παρατίθενται τόσο σε μετάφραση όσο και στο πρωτότυπο): τα ασαφή όρια ανάμεσα στη «(δημώδη) μεσαιωνική ελληνική» και στη «νεοελληνική», αλλά και η παραδοσιακή και μάλλον εύλογη γραμματολογική συνεξέταση των αντίστοιχων κειμένων της περιόδου 11ος-15ος αι. μέσα στις ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας, θα έπρεπε να οδηγούν σε διαφορετική πρακτική. Αντίθετα, το φωνητικό σύστημα μεταγραφής των μεσαιωνικών και νέων ελληνικών λέξεων (βελτιωμένη παραλλαγή του συστήματος της αμερικανικής MGSA) δεν παρουσιάζει πολλά προβλήματα (εκτός, ίσως, από την απόδοση δύο διαφορετικών φθόγγων —γ', υ— με το ίδιο γράμμα, γ, και από την αδυναμία ορθογραφικής διάκρισης των διαφορετικών φθόγγων γ, β, που μεταγράφονται και οι δύο ως g).

Οι χάρτες, που ακολουθούν, θα έπρεπε να είναι περισσότεροι: δεν δίνεται, π.χ., σαφής εικόνα για την περίοδο της πρώτης Φραγκοκρατίας (1204-1261), ούτε για την περίοδο από τα τέλη του 14ου αι. ως το 1461, ενώ στις γεωγραφικές ονομασίες θα έπρεπε να σημειώνονται και τα συνηθισμένα στις μυθιστορίες της εποχής τοπωνύμια Λυκία, Κιλικία, Λίβανος, Ταρσός, κ.ά.

Η μικρή *Εισαγωγή* αναπτύσσει διεξοδικότερα τα κύρια σημεία του Προλόγου. Αιτιολογούνται τα χρονικά όρια της πραγμάτευσης και η ορολογία, γίνεται προσπάθεια ανασκόπησης της ως τώρα γραμματολογικής, ειδολογικής και αφηγηματολογικής έρευνας, και σημειώνονται οι νέες κατευθύνσεις του συγгр. και τα κύρια πρόσθετα πρότυπα της ανάλυσής του (τα αφηγηματολογικά του G. Genette και τα γραμματολογικά και ειδολογικά του H. R. Jauss).

Είναι, πάντως, παραπλανητικό να περιορίζεται σε 16 ο αριθμός των λόγιων και δημωδών ελληνικών «μυθιστοριών» ως τον 17ο αι. Επίσης, θα έπρεπε να συζητηθεί με πειστικότερο τρόπο η προτίμηση στο αρχικό (ιστορικό) όριο της μάχης του Μαντζικέρτ (1071) και όχι στο καθарότερα γραμματολογικό όριο των αρχών του 12ου αι., τη στιγμή μάλιστα που η εργασία δεν συνεξετάζει —όπως θα ήταν καλό να έκαμνε— τις σημαντικές παλιές μυθιστορηματικές μεταφράσεις-αποδόσεις του τέλους του 11ου αι. (*Στεφανίτης, Σύντιπας*). Ενώ επιλέγεται ορθά ο όρος «μυθιστορία» («romance»), αντί του «μυθιστόρημα» («novel»), δεν είναι απόλυτα ορθό ότι οι παλαιότεροι όροι των ίδιων των κειμένων της εποχής («αφήγησις», «διήγησις», «διήγημα», «ιστορία», «μυθογράφημα», κ.ά.) δεν προσφέρουν κάποιες άλλες εναλλακτικές δυνατότητες. Ενώ επιλέγεται ο ευρύτερος όρος «μεσαιωνικός ελληνικός» αντί του «βυζαντινός», το ίδιο το βιβλίο δεν παρέχει παντού επαρκείς αποδείξεις για το αν μερικές από τις μυθιστορίες που εξετάζονται γράφτηκαν πράγματι «έξω από τα περιορισμένα σύνορα της βυζαντινής αυτοκρατορίας». Η επιλογή του όρου «πρωτο-μυθιστορία» («proto-romance») για τον *Δη. Ακρ.*, που αναπτύσσεται παρακάτω (κεφ. 3 του βιβλίου), προσπαθεί, βέβαια, να συμβιβάσει τις απόψεις αφενός του H.-G. Beck και αφετέρου των υποστηρικτών του καθαράαιμου επικού προσδιορισμού του έργου: ωστόσο, ο όρος γίνεται αυτόματα δύσχρηστος ή και άχρηστος, αν δεχτούμε τις μάλλον πειστικές νεότερες απόψεις ότι το έργο αυτό ως συγκροτημένο σύνολο δεν συντέθηκε πριν από τον 12ο αι.: ως συμβιβαστική ενδιάμεση λύση θα ήταν δυνατό, άλλωστε, να εξεταστεί

και ο όρος «επική μυθιστορία». Είναι λάθος να υποβάλλεται η εντύπωση ότι οι νεοελληνικές ανταποκρίσεις απέναντι στην ελληνική μεσαιωνική μυθιστορία αρχίζουν μόλις στις αρχές του 19ου αι., αφού ήδη στον 18ο αι. σημειώνεται κριτική, φιλολογική και εκδοτική προσοχή απέναντι στις αρχαίες, μεσαιωνικές και νεότερες μυθιστορίες (πρβ., π.χ., τη φαναριώτικη «αναβίωση» της πρωτότυπης μυθιστορηματικής και διηγηματογραφικής παραγωγής, την προσοχή του Δαπόντε, του Φιλητά και λόγιων κύκλων των Παραδουνάβειων Ηγεμονιών —βλ. Α. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας...*, Αθ. 1989, σ. 394—, και κυρίως, τις «λαϊκές» εκδόσεις των δημωδών μυθιστοριών, αλλά και τις ανάλογες εκδόσεις της Βενετίας-Βιέννης-Λιψίας, των *Αιθιοπικών* (1790), του *Καθ' Υσμίνην και Υσμινίαν* (1791, 1792), των *Κατά Δάφνιν και Χλόην* (1792), και των *Εφρειακών* (1792). Ο Κοραής και ο Ψυχάρης δεν πρέπει να σημειώνονται ως οι μόνοι μάρτυρες της δυσμενούς ή ευνοϊκής φιλολογικής-κριτικής στάσης του ελληνικού 19ου αι. απέναντι στα ίδια έργα, αφού το κύριο ενδιαφέρον τους αφορά τη γλωσσική μορφή των κειμένων, ενώ δεν θα περιμέναμε, βέβαια, καλύτερες κρίσεις από μελετητές με μισελληνική προκατάληψη (C. Mango) ή με υμνογραφική λογοπληξία (Κ. Τρυπάνης): αντίθετα, δεν θα έπρεπε να παραλείπονται απόψεις πολλών άλλων, σύγχρονων με τους παραπάνω, θετικών κριτών των έργων. Υποτιμάται η βασική, για το θέμα, μονογραφία του Α. Ντ. Αλεξίτζε, που δεν αποτελεί μόνον εφαρμογή της μορφολογικής ανάλυσης του Βλ. Προπ, αλλά διερευνά, σφαιρικότερα, και άλλες όψεις του «κόσμου του ελληνικού ιπποτικού μυθιστορήματος»: ορθά, πάντως, προβάλλονται οι εύστοχες απόψεις των Ε. και Μ. Jeffreys και Η.-G. Beck για την ανάγκη συνεξέτασης λογιότερων και δημωδέστερων έργων της ίδιας περιόδου.

Το πρώτο κεφάλαιο του Μέρους Ι («Το φόντο [ή το σκηνικό, η περιρρέουσα ατμόσφαιρα] του 12ου αι.») περιλαμβάνει, αρχικά, μια κατατοπιστική σύνθεση των ιστορικών, γλωσσικών και πολιτισμικών δεδομένων της βυζαντινής αυτοκρατορίας κατά την περίοδο 1071-1204 (όπου ορθά τονίζεται η συμβολή των Κομνηνών και της αυλής τους —κάτι που το έχουν δείξει και πρόσφατες εργασίες πολλών άλλων ερευνητών— και ο εναρμονισμός με τη «λογοτεχνική “αναγέννηση” του 12ου αι. στη Δύση», πρβ. και σ. 25). Παρόλο που αποσιωπάται —όπως και σε άλλα τμήματα του βιβλίου— ένας ακόμη απαραίτητος παράγοντας, η γνωριμία με τις σύγχρονες ανατολικές (κυρίως ισλαμικές) λογοτεχνίες και η γνωστή στά χρόνια αυτά γραμματειακή διαπίδυση, καθώς και τα προανακρούσματα της «μυθιστορίας» (ως τέτοια θα μπορούσαν να θεωρηθούν ορισμένες πεζές μεταφράσεις-διασκευές μυθιστορηματικών έργων πριν από τα μέσα του 12ου αι.), κρίνεται εύστοχα η προσπάθεια της βυζαντινής γραμματείας της εποχής των Κομνηνών να δώσει τη δική της «έντονη απάντηση/αντίδραση απέναντι σ' έναν μεταβαλλόμενο κόσμο», και επισημαίνεται το αμήχανο μυθιστορικό κενό του 13ου αι. και η καθυστέρηση της εμφάνισης μιας διαμορφωμένης δημώδους γλώσσας στην «πλασματική» λογοτεχνία (14ος αι. κ.ε.: δεν εξηγείται, ωστόσο, γιατί οι σατιρικές διηγήσεις —και όχι «μύθοι»— ζών, και ορισμένες άλλες διδακτικές αφηγήσεις αποκλείονται από τη δημώδη αυτή δραστηριότητα).

Ακολουθούν άλλα τρία χρήσιμα τμήματα: στο πρώτο («Επίπεδα γλώσσας και επίπεδα λογοτεχνίας») αξιοποιούνται ωφέλιμα απόψεις του R. Browning και επιχειρείται μια γόνιμη διάκριση επιπέδων γλωσσικού ύφους, με συγκρίσεις προς τις δυτικοευρωπαϊκές δημώδεις (η βυζαντινή και νεοελληνική επίδοση στις «μεταφράσεις» από ένα αρχαισιμότερο σ' ένα δημωδέστερο γλωσσικό επίπεδο

είναι πολύ ευρύτερο φαινόμενο απ' ό,τι περιγράφεται στη σ. 12, και δεν καταλαβαίνει κανείς γιατί αυτό χαρακτηρίζεται «ειδικά βυζαντινή ψύχωση»: στο δεύτερο («Μόρφωση, βιβλία και αναγνώστες») γίνεται φιλότιμη προσπάθεια συνόψισης των πορισμάτων της έρευνας (αν και υποτιμάται η πνευματική και συγγραφική κίνηση της Θεσσαλονίκης και άλλων μικρότερων πόλεων του βυζαντινού κράτους, είναι ανεξήγητη, κάποτε, η επιμονή στα ευφάνταστα αντιβυζαντινά συμπλέγματα του C. Mango, και μένει μάλλον μετέωρο το συμπέρασμα ότι η μόρφωση και η βιβλιοπαραγωγή «ήταν ελάχιστα πιο διαδεδομένες στο Βυζάντιο» απ' ό,τι στη μεσαιωνική Δύση): τέλος, στο τρίτο τμήμα («Η Ανατολή συναντά τη Δύση;») γίνεται ένας χρήσιμος παραλληλισμός λογοτεχνικών γενών και της εξέλιξής τους στο Βυζάντιο και τη Μεσαιωνική Δύση, απαραίτητος, άλλωστε, καθώς το βιβλίο εντάσσεται σε εκδοτική σειρά που δίνει το κύριο βάρος στη δυτικοευρωπαϊκή παράδοση: ο συγгр. προχωρεί εδώ σε πολλές έξυπνες συνδέσεις και υποθέσεις, τονίζοντας και πάλι την κύρια θέση του (την έμφαση στον ιθαγενή, ελληνικό, και όχι στον δυτικοευρωπαϊκό ή ανατολικό παράγοντα): θα έπρεπε, όμως, να προχωρήσει περισσότερο στην ανάλυση κάποιων εμφανών αναλογιών, π.χ. στη σύνδεση του *Δηγ. Ακρ.* με το είδος της «ηρωικής έμμετρης αφήγησης» και όχι με την υποτιθέμενη «ηρωική "πρωτο-μυθιστορία"», ή στη σύνδεση της ελληνιστικής και της λόγιας βυζαντινής ερωτικής μυθιστορίας με τα *romans d'antiquité* και με άλλα «ελληνόθεμα» και «ανατολικομεσογειακά», στην υπόθεσή τους, δυτικά έργα, ή, τέλος, στην εκμετάλλευση των εύστοχων παρατηρήσεων του V. Recorago για τη σημασία του ανατολικού μυθιστορικού παράγοντα, που είναι αλήθεια ότι δεν έχει φωτιστεί ακόμα ικανοποιητικά από την υπόλοιπη έρευνα, αλλά και δεν εκτιμάται όσο θα έπρεπε στην εργασία.

Εισαγωγική θέση κατέχει και το *δεύτερο κεφ.* («Η γραμματειακή παράδοση»), που φανερώνει, και πάλι, τις εξαιρετικές συνθετικές ικανότητες του συγгр. και πλήρη εποπτεία της βιβλιογραφίας. Ορθά δίνεται έμφαση στον άξονα της «μίμησης» και στη σημασία της λόγιας βυζαντινής «ρητορικής» γραμματείας, ενώ είναι χρήσιμη η επιβεβλημένη συνεξέταση του δυτικοευρωπαϊκού και του βυζαντινού, του λόγιου και του δημόδους παράγοντα (πρώτο τμήμα): η πραγματεύση οδηγεί ομαλά στο τμήμα «Ρεαλισμός και το άτομο», που τονίζει το νέο φαινόμενο της εμφάνισης του συγγραφέα ως ατόμου μέσα στο κείμενό του, αλλά και τα όρια του ιδιόμορφου μεσαιωνικού «ρεαλισμού».

Στο ανεπτυγμένο *τρίτο κεφ.* («Η "πρωτο-μυθιστορία", *Διγενής Ακρίτης*») γίνεται προσπάθεια συνόψισης και νέας αντιμετώπισης των ποικίλων ζητημάτων που αφορούν την κορυφαία αυτή βυζαντινή διήγηση. Πρόκειται για πραγμάτευση που έρχεται σε μια πολύ επίκαιρη στιγμή, ύστερα από την έξαρση της δραστηριότητας γύρω από τα ακριτικά θέματα (Ι. Καραγιάννη, Στ. Αλεξίου, Ι. Κ. Προμπονάς, κ.ά.), και είναι εντελώς ευπρόσδεκτη, καθώς αντιμετωπίζει τον *Δηγ. Ακρ.* όχι μόνο από στενά φιλολογική-γλωσσική σκοπιά, αλλά και από την άποψη των δομικών χαρακτηριστικών, της ποιητικότητας και του ύφους των κειμένων. Αν εξαιρέσουμε την ειδική πρόταση του συγгр. ότι ο *Δηγ. Ακρ.* είναι μια «πρωτο-μυθιστορία», σε αντίθεση με την «καθαυτό μυθιστορία» — πρόταση που φαίνεται

να προκύπτει από μια διάθεση τονισμού της ιδιαιτερότητας του έργου, δεν αποτελεί, όμως, ειδολογικά, την καλύτερη λύση—, εξετάζονται οι άλλοι «πρόδρομοι της μυθιστορίας» (1ο τμήμα), η «υπόθεση και οι παραλλαγές» του *Διγενή* (2ο τμήμα), το ζήτημα του ποιος είναι «ο αρχικός/πρωτότυπος *Διγενής*» και ποιες οι σχέσεις του με τα αγιολογικά κείμενα, τις αρχαίες ελληνικές μυθιστορίες, τη «μυθιστορία» του Αλεξάνδρου και τον Όμηρο (3ο τμήμα).

Η εξέταση είναι σε πολλά σημεία εύστοχη (όπως, π.χ., στη θετική αποτίμηση όψεων της παραλλαγής της Grottaferrata) ή εύλογα μετρημένη και σκεπτικιστική (σ. 40), αλλού όμως υποκύπτει στην τάση για μεταφορικούς συμβολισμούς (π.χ. σ. 45), είναι αμφίβολη και λιγότερο πειστική (π.χ. στο ζήτημα ορισμένων παραλείψεων ή ορισμένων «παρεμβολών» της παραλλαγής του Escorial, σ. 34-37, στην υπόθεση ότι ο *Δη. Ακρ.* συντέθηκε στην Κωνσταντινούπολη κάτω από τον απόηχο της ήττας του Μαντζικέρτ, σ. 46-47, ή στην απόλυτη άποψη ότι η Μοίρα και η Τύχη δεν παίζουν ρόλο στην υπόθεση, σ. 48) ή και ατελής (έλλειψη ικανοποιητικής περιγραφής και συνεκτίμησης των πρωτότυπων με τις μεταφρασμένες ως τον 11ο αι. (πεζές) μυθιστορίες —που αποτελούν, στην πραγματικότητα, ολοκληρωμένα και δημοφιλέστατα δείγματα του είδους—, του υλικού των ακριτικών τραγουδιών, του επιπέδου της κοινόχρηστης βυζαντινής γνώσης του Ομήρου, κ.ά.).

Το *τέταρτο κεφ.* («Η αναγέννηση ενός γένους/είδους») εξετάζει το πέρασμα από την ελληνιστική-ελληνορωμαϊκή στη λόγια βυζαντινή μυθιστορία του 12ου αι., διερευνώντας τις εξής όψεις: «Το παρελθόν», «Έρωσ ως τύραννος», «Αγάπη και θάνατος», «Τύχη και ο παθητικός ήρωας», «Τέχνη και φύση: περιγραφή». Ο συγγρ. ξεκινά από επαινετή διάθεση θετικής επανεκτίμησης της λόγιας βυζαντινής ερωτικής μυθιστορίας και αποδεικνύει πειστικά την αστοχία των παλαιότερων αρνητικών τοποθετήσεων, που προέρχονταν κυρίως από κλασικούς φιλόλογους. Συνδυάζοντας τις ειδικές γνώσεις του με την ευεργετική επίδραση της μεθόδου του H. R. Jauss, εξετάζει βασικά γνωρίσματα των κειμένων αυτών. Ωστόσο, σε ορισμένα σημεία η έκθεση πάσχει σε ό,τι αφορά τη βιβλιογραφική ενημέρωση (σ. 49-50) ή δεν εξηγεί τους λόγους για τους οποίους παραμερίζονται ή υποτιμώνται οι μη καθαυτό ερωτικές μυθιστορίες, που περιέχουν, όμως, όλα σχεδόν τα υπόλοιπα γνωρίσματα του γένους (όπως, π.χ., ο *Απολλώνιος*, σ. 50, 56 κ.ε.).

Αναπόσπαστα συνδεδεμένο με το τέταρτο, είναι το *πέμπτο κεφ.* («Τα κείμενα του 12ου αι.»), όπου παρουσιάζονται οι τέσσερις γνωστές λόγιες βυζαντινές ερωτικές μυθιστορίες. Ο συγγρ. ξεκινά από τη θέση ότι και τα τέσσερα αυτά κείμενα αποτελούν νέες ερμηνείες των αρχαιότερων ελληνικών προτύπων τους, και ορίζονται από τα «κοινά προβλήματα της εντός του κόσμου σωτηρίας» (σ. 5· βλ. και το συμπέρασμά του, σ. 86, ότι «τον πόθο των εραστών τον ικανοποιεί όχι η πραγματική τωρινή ένωσή τους ... αλλά η υπόσχεση μιας αθανασίας, που δεν είναι το δώρο κάποιου θεού, παγανιστικού ή χριστιανικού, αλλά του ανθρώπινου τεχνάσματος της ρητορικής»). Η πραγμάτευση δείχνει μεγάλη προσοχή στην ανάγνωση της πλοκής και στην ερμηνεία των επιμέρους στοιχείων (ιδιαίτερα των κυρίων ονομάτων), ευαισθησία, συνδυαστική ικανότητα και τόλμη στις προτάσεις. Δύσκολα θα ταίριαζε, ωστόσο, με την άποψή του για ύπαρξη λογοτεχνικού κενού στον 13ο αι. η χρονολόγηση του *Καθ' Υσμίνην και*

Υσμινίαν στις αρχές του αιώνα αυτού, ενώ οι φεμινιστικοί προβληματισμοί της Μ. Alexiou για τη θέση της ηρωίδας (σ. 80) δεν φαίνονται και πολύ πειστικοί· επίσης, ενώ διερευνώνται οι όροι «διήγημα» και «ηθοποιία» (σ. 85), δεν διερευνάται επαρκώς η χρήση του όρου «δράμα» (μήπως σχετίζεται και με την πεζή εκφορά του λόγου;).

Το Μέρος Ι του βιβλίου ξεκινά με το απλώς κατατοπιστικό *έκτο κεφ.* («Η πρώτη “νεοελληνική” λογοτεχνία»), που προσπαθεί να εισαγάγει στη δημώδη λογοτεχνία της εποχής των Παλαιολόγων. Ωστόσο, πέρα από τη συνοπτική ιστορική εισαγωγή, τόσο το τμήμα «Η ανάδειξη της δημώδους λογοτεχνίας» όσο και το ειδικότερο τμήμα «Σημασία και εξέλιξη της “πολιτικής” μετρικής μορφής» [του ιαμβικού ανομοιοκατάληκτου 15σύλλαβου] δεν περιέχουν ικανοποιητική κάλυψη των θεμάτων ούτε νέα στοιχεία.

Τα γένη της δημώδους λογοτεχνίας είναι πολύ περισσότερα από όσα καταγράφονται στη σ. 88· δεν στηρίζεται με επιχειρήματα η άποψη ότι «τον δεσπόζοντα ρόλο σ’ αυτή τη λογοτεχνική κίνηση τον παίζει η [ερωτική] μυθιστορία» (σ. 88)· δεν είναι σαφή τα κριτήρια με τα οποία η εξέταση φαίνεται και πάλι να αποκλείει τη «μη πρωτότυπη» πεζογραφία (π.χ. τη *retractatio* του *Συντίπα*, η οποία θα έδινε χρήσιμα παράλληλα για την κατασκευή σύνθετων λέξεων, που τονίζεται με έμφαση στη σ. 90) ή ορισμένα ομοιοκατάληκτα μυθιστορικά κείμενα του τέλους του 15ου αι. (π.χ. *Απολλώνιος, Διήγησις γαδάρου*)· η εμφάνιση της ομοιοκαταληξίας στην Κρήτη δεν γίνεται «αργότερα» (σ. 95), αλλά ήδη στον 14ο αι· η βιβλιογραφία για την καταγωγή του πολιτικού στίχου (σ. 95) θα έπρεπε να περιλαμβάνει και τα πιο πρόσφατα συμπεράσματα του S. Baud-Bovy.

Χρησιμότερα, αντίθετα, είναι, τα δύο επόμενα, το *έβδομο* και το *όγδοο κεφ.* («Οι πρωτότυπες μυθιστορίες: τα κείμενα και οι υποθέσεις τους», «Οι πρωτότυπες μυθιστορίες: αφηγηματική δομή»). Ανεξήγητο, ωστόσο, παραμένει το κριτήριο της συμπερίληψης: μαζί με τις τρεις γνωστότερες, και υποτίθεται πρωτότυπες «ερωτικές-ιπποτικές μυθιστορίες», συμπεριλαμβάνεται η αναμφισβήτητη περίπτωση της ερωτικής-ηρωικής *Διηγήσεως Αχιλλέως*, η αμφιλεγόμενη περίπτωση της *Διηγήσεως γεναμένης εν Τροία*, και οι λανθάνουσες ιστορίες του *Φραντζέσκου και της Μπέλλας* και του *Θησέου* (για τις οποίες, όμως, δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να πείθει για το ότι είναι πρωτότυπες και όχι μεταφράσεις ή διασκευές ξένων έργων)· δεν συμπεριλαμβάνονται όμως οι πιθανότατα πρωτότυπες ηρωικές/περιπετειώδεις και διδακτικές-αλληγορικές διηγήσεις (*Λόγος παρηγορητικός περί Δυστυχίας και Ευτυχίας, Διήγησις Βελισσαρίου*), ή, έστω, η *Διήγησις Αλεξάνδρου*, από την οποία δεν λείπει εντελώς το ερωτικό στοιχείο.

Αναλυτικότερα: το κεφ. 7 εξετάζει, καταρχήν, φιλολογικά ζητήματα (συγγραφείς, χρονολόγηση, χειρόγραφη παράδοση) 5 γνωστών και 2 άγνωστων, σήμερα, διηγήσεων «έρωτα και περιπέτειας» της εποχής των Παλαιολόγων, και, κατόπιν, κατά έργο και πάλι, τις υποθέσεις τους (ή «ιστορίες», σύμφωνα με την ορολογία του G. Genette). Η ενδιαφέρουσα άποψη για την προτεραιότητα της *Διηγήσεως Αχιλλέως* (σ. 100 κ.ε.), καθώς και άλλες παρατηρήσεις δείχνουν την αναμφισβήτητη φιλολογική οξύνουσα του συγγρ. Ωστόσο, η χρονολόγηση και, ιδίως, ο ειδολογικός προσδιορισμός της *Διηγήσεως γεναμένης εν Τροία* δημιουργεί προβλήματα: εφόσον το έργο τοποθετείται τόσο όψιμα (μέσα 15ου - μέσα 16ου αι.) δεν θα έπρεπε να εξετάζεται στο

βιβλίο: ακόμη, οι ενδείξεις για την ένταξή του στις ερωτικές μυθιστορίες, και μάλιστα ως «Διηγήσεως Πάριδος», ή για σχέση του με τη *Διήγηση Αχιλλέως* δεν είναι τόσο ισχυρές. Η σύνδεση των λεγόμενων «ερωτικών-ιπποτικών μυθιστοριών» με ενδεχόμενο προφορικό υλικό του μαγικού παραμυθιού υποβαθμίζεται, ενώ στις δύο μυθιστορίες με «τρωική» υπόθεση δεν διερευνάται όσο θα έπρεπε η σχέση με το ίδιο το παλαιότερο μυθολογικό υλικό και τις αναπλάσεις του. Η ανάλυση του ρόλου του «βοηθού» στον *Καλλίμαχο* παρουσιάζει πολλά προβλήματα («βοηθοί» είναι και οι αδελφοί του ήρωα). Ο *Βέλθανδρος* δεν έχει να κάνει μόνο με την «Ανατολία» (γιατί όχι Μικρά Ασία;), αλλά και με τη Συρία-Λίβανο. Δεν τονίζονται όσο χρειάζεται τα ανατολικά μοτίβα στις υποθέσεις των τριών «ερωτικών-ιπποτικών μυθιστοριών». Τέλος, δεν αξιοποιείται όσο θα έπρεπε η κοινή διαφορά των τριών αυτών μυθιστοριών από τα λόγια προηγούμενά τους του 12ου αι., που είναι ότι τώρα η δράση και τα πρόσωπα τοποθετούνται σε ιστορικό περιβάλλον συγχρονικό ή, το πολύ, του εντελώς πρόσφατου παρελθόντος.

Εξαιρετικά διεισδυτική και έξυπνη είναι η ανάλυση της αφηγηματικής δομής των 5 γνωστών «πρωτότυπων μυθιστοριών» (κεφ. 8), που έχει στόχο να καταδείξει την κατασκευαστική μαεστρία, την «προσεκτική μέριμνα για τις αναλογίες», τη «συνέπεια των σύνθετων αφηγηματικών σχημάτων» και τη σύμφωνη, συμβολική ή μη, «χρήση της εικονοποιίας». Η ανάλυση αυτή, που αποτελεί, συχνά, γόνιμη επέκταση και εκμετάλλευση των πρωτοποριακών ερευνών του Α. Ντ. Αλεξίτζε κ.ά., αποτελεί ένα από τα καλύτερα τμήματα του βιβλίου, αν και συχνά θα αρκούσε η χρήση της μορφολογικής μεθόδου του Βλ. Προπ και όχι η τόση επιμονή στην έκθεση της αφηγηματολογικής ορολογίας του G. Genette (σ. 128, κ.α.). Οι μορφικές παρατηρήσεις του συγγρ. οδηγούν ακόμη και σε ενδιαφέρουσες υποθέσεις για τη δομή του αρχικού κειμένου των έργων (π.χ. σ. 126). Πολλές παρατηρήσεις θα μπορούσαν να επεκταθούν περισσότερο: έτσι, π.χ., η δομική αντίστιξη ηρωικών και ερωτικών τμημάτων της *Διηγήσεως Αχιλλέως* θα μπορούσε να εφαρμοστεί γόνιμα στον πενταμερή μεταγενέστερο *Ερωτόκριτο*· η απομάκρυνση της γλώσσας του *Καλλίμαχου* από την καθομιλουμένη θα μπορούσε να συνδυαστεί με την πριγκιπική ιδιότητα του πιθανού συγγραφέα· η παράδοση της «διηγήσεως-πλαισίου» και των «εγκιβωτισμένων διηγήσεων» δεν ξεκινά, φυσικά, με τον *Λίβιστρο* (σ. 122), αλλά με τις μυθιστορηματικές μεταφράσεις από ανατολικά έργα· τέλος, το πολύ διαφορετικό δομικό σχήμα της *Διηγήσεως γεναμένης εν Τροία* θα συνηγορούσε, κι αυτό, για την αποσύνδεση του έργου από τις υπόλοιπες μυθιστορίες που εξετάζονται στο κεφάλαιο αυτό.

Πολύ πιο ανεπτυγμένο και ουσιαστικό θα έπρεπε να είναι το *ένατο κεφ.* («Μεταφράσεις και διασκευές δυτικών μυθιστοριών»). Εξετάζονται (με βάση την «ιπποτική» τους χροιά, βλ. σ. 132) μόνον 6 έργα (παραλείπονται, π.χ., άλλες περιπετειώδεις διηγήσεις, όπως η *Ιστορία Πτωχολέοντος*, χωρίς να εξεταστεί το ζήτημα της προέλευσής της· από τις δύο γνωστές διηγήσεις για τον *Απολλώνιο* εξετάζεται μόνο η ανομοιοκατάληκτη αρχαιότερη· δεν διερευνάται η προέλευση ορισμένων διηγήσεων ζώων, ούτε συζητούνται τα ειδολογικά διαχωριστικά όρια των (ερωτικών-ιπποτικών) μυθιστοριών από έργα με ερωτικό-διδασκτικό/σατιρικό περιεχόμενο, όπως ο *Απόκοπος* ή ορισμένες αφηγήσεις του *Σαχλίκη* και του *Φαλιέρου*). Πέρα από τον περιορισμό αυτό, δεν υπάρχει, γενικά, επαρκής γραμματολογική και φιλολογική συνόψιση των δεδομένων. Υπάρχουν, βέβαια, αρκετές έξυπνες ή νέες ειδικές παρατηρήσεις (ιδιαίτερα για τη *Θησιίδα* και τον «Κύκλο του Αρθούρου»), οι οποίες, όμως, μετριάζονται από κάποιες άστοχες ή αμφισβητούμενες απόψεις, όπως, π.χ., ότι «ο κόσμος της δυτικής ιπποσύνης εισάγεται για πρώτη φορά στην ελληνική λογοτεχνία γύρω στο 1350», δηλαδή με

τον *Πόλεμο της Τρωάδος* (ενώ το *Χρονικόν του Μορέως* έχει συντεθεί ήδη μισόν αιώνα νωρίτερα).

Ο αναγνώστης θα χρειαζόταν πειστικότερη επιχειρηματολογία και σε άλλα ειδικότερα σημεία: όπως, π.χ., για το αν τα 7 χφφ του *Πολέμου της Τρωάδος* σημαίνουν ότι το έργο, πέρα από το ότι αντιγράφηκε από πολλούς αντιγραφείς, είναι αυτό που «διαβάστηκε περισσότερο από όλες τις ελληνικές δημόσιες μυθιστορίες» για το αν ήταν «καθολικό» το ακροατήριο, ή πελοποννησιακή —γιατί όχι δωδεκανησιακή, κυπριακή ή κυκλαδική;— η σύνθεση του *Φλόριου* για το ποιο είναι το συγκεκριμένο ξένο πρότυπο του *Ιμπέριου* —γιατί όχι μια πολύ προσφορότερη ιταλική πηγή;— για το αν η απώτερη καταγωγή του *Ιμπέριου* και του *Απολλωνίου* είναι ελληνιστική, και για το ποιοι είναι οι πιθανότεροι δρόμοι διακίνησης του αφηγηματικού υλικού από την Μέση και την Εγγύς Ανατολή προς τη Δύση, ή και αντίστροφα. Σε παρανοήσεις οδηγεί η χρήση ξεπερασμένης βιβλιογραφίας στην περίπτωση της ανομοιοκατάληκτης *Διηγήσεως Απολλωνίου* (το γνωστό ιταλικό της πρότυπο είναι αυτό που έχει ήδη προχωρήσει στις «χριστιανικές» αλλαγές της σκηνοθεσίας), ενώ η *Ριμάδα Απολλωνίου* χρονολογείται στο τέλος ακριβώς του 15ου, και όχι στον 16ο αι. (σ. 138· επανάληψη του ίδιου λάθους και στις σ. 229, σημ. 8, 235, σημ. 16). Το ενδεχόμενο σύνθεσης της *Θησιήδας* στη Βενετία δεν εξετάζεται συστηματικά, ενώ η υπόθεση ότι το έργο απέκτησε «πολύ ευρύτερο κοινό» με τη βενετική έκδοση του 1529 δεν μπορεί να ελεγχθεί, από τη στιγμή που η έντυπη αυτή έκδοση στάθηκε μάλλον η μοναδική.

Η μεγαλύτερη συμβολή του βιβλίου βρίσκεται στα τρία επόμενα κεφάλαια, στο δέκατο («Γενεαλογία των μυθιστοριών»), και στα ανεπτυγμένα ενδέκατο («Κοινά στοιχεία των μυθιστοριών: προφορικό υπόβαθρο εναντίον κειμενικής παρεμβολής») και δωδέκατο («Πρόσληψη»).

Το δέκατο κεφ. εξετάζει, ουσιαστικά, ζητήματα διακειμενικότητας. Οι θεωρητικές αφητηρίες (T. S. Eliot, Jauss, Kristeva, Barthes, Bloom κ.ά.) εκτίθενται στην αρχή του κεφ. Ο συγγρ. ξεκινά από την αρχή ότι, αντίθετα με ό,τι γινόταν δεκτό στις παραδοσιακές μελέτες για τις λογοτεχνικές «επιδράσεις», η διακειμενική σχέση (ή «γενεαλογία») ορίζεται όχι από τα ίδια τα «κλασικά» έργα του παρελθόντος, αλλά από τους μεταγενέστερους συγγραφείς που ενεργοποιούν, επιλεκτικά, λανθάνουσες δυνατότητες των έργων του παρελθόντος. Η αφητηρία, λοιπόν, της διερεύνησης είναι τα νεότερα, και όχι τα παλιότερα, έργα: ο συγγρ. εξετάζει τις σχέσεις των μυθιστοριών του 14ου και 15ου αι. με τις άλλες ελληνικές παλαιότερες μυθιστορίες, με τις δυτικές μεσαιωνικές μυθιστορίες και με την προφορική παράδοση (απουσιάζει και εδώ ο συσχετισμός με τις ανατολικές μυθιστορίες), και δίνει έμφαση στα «πρωτότυπα κείμενα», επειδή πιστεύει (όχι ορθά, νομίζω) ότι η «γενεαλογία των μεταφρασμένων μυθιστοριών παρουσιάζει πολύ λιγότερα προβλήματα απ' ό,τι η ομάδα των πρωτότυπων μυθιστοριών» (σ. 144). Ο αναγνώστης έχει, μερικές φορές, την εντύπωση πως οι επιλογές αυτές γίνονται για να στηριχθεί εμφαντικότερα η κύρια θέση του συγγρ. για την ιθαγενή (ελληνική) «γενεαλογία» των μυθιστοριών.

Το τμήμα «Ο 12ος αι. και οι ελληνιστικές μυθιστορίες» επιμένει, γόνιμα, στο ζήτημα της καλλιέργειας και διάδοσης της ρητορικής «έκφρασης» και των λεκτικών/μεταφορικών τρόπων-σχημάτων. Οι επιμέρους προσεγγίσεις είναι συχνά εύστοχες ή έξυπνες, αλλού, όμως, παρατραβηγμένες ή λιγότερο πειστικές

(όπως, π.χ., στην αποσύνδεση του *Καλλίμαχου* από τον *Διγ. Ακρ.* και την ηρωική/επική μυθιστορία και στην υποτίμηση της σύνδεσής του με το παραμυθικό υλικό, ή στην αδυναμία σύνδεσης της διήγησης-πλαίσιου του *Λίβιστρου* με τα αντίστοιχα πλαίσια ανατολικών παραμυθικών διηγήσεων).

Στα τμήματα «Η Ανατολή συναντά τη Δύση» και «Αναφορές σε “Λατί-νους”» φαίνεται να υποτιμώνται, ως ενδεχόμενοι χώροι μεταφραστικής και λογοτεχνικής παραγωγής, μερικά ελληνικά εδάφη (όπως η Θράκη, η Μακεδονία, ο Μυστράς, η Ήπειρος).

Πολύ χρήσιμα τα τμήματα «Έρωσ βασιλεύς» (με γόνιμη κριτική των θέσεων της C. Cyrane, αλλά με ασύμφορη παράλειψη των παρατηρήσεων της I. Καραγιάννη), και «Το κάστρο» (που προτείνει ή αναιρεί, επιδέξια, θέσεις της προηγούμενης έρευνας, χωρίς όμως να συζητά διεξοδικά κάποια συμπεράσματα, όπως, π.χ., το ότι οι μυθιστορίες *Στίχοι ... εις τήν σωφροσύνην* του Μελιτηνιώτη και *Λόγος παρηγορητικός περί Δυστυχίας και Εύτυχίας* «προέρχονται από τις [άλλες] μυθιστορίες», ή το ότι μια σειρά μοτίβων που ανιχνεύονται ως «βυζαντινά» απαντούν και αλλού).

Το ενδέκατο κεφ. (που θα μπορούσε να τιτλοφορείται ακριβέστερα: «Λεκτικές ομοιότητες και παράλληλα στις μυθιστορίες» ή «Γραπτή ή προφορική μετάδοση;») συνοψίζει και συζητά με πολύ χρήσιμο τρόπο τις σχετικές (γενικευτικές) θεωρίες που διατύπωσε η προηγούμενη έρευνα, επιμένοντας κυρίως στις απόψεις των M. και E. Jeffreys και G. Spadaro (που δίνουν έμφαση, αντίστοιχα, στον προφορικό και στον γραπτό τρόπο σύνθεσης-διάδοσης), καθώς και στην άποψη της «μόλυνσης/σύμψυξης/παρέμβασης των γραφών» (A. van Gemert - W. Bakker). Ο συγγρ. κρίνει, αλλά, ταυτόχρονα, προσπαθεί να συμβιβάσει τις προηγούμενες θεωρίες, όχι πάντοτε με επιτυχία: ίσως είναι υπερβολική η θέση που διατρέχει το βιβλίο, ότι οι συγγραφείς των μυθιστοριών κατεργάζονται εντελώς συνειδητά και στοχαστικά το υλικό τους και ότι έχουν αυξημένη ή και πλήρη πρόσβαση στο υπόλοιπο συναφές υλικό, κάτι που οδηγεί, από άλλο δρόμο, στη μηχανιστική θεωρία του G. Spadaro. Ορθά, βέβαια, ο συγγρ. δείχνει πως αγαπά και προβάλλει τα κείμενα που μελετά, και δεν τα υποτιμά θεωρώντας τους συγγραφείς τους ατάλαντους, αλλά η «Νέα πρότασή» του (σ. 177 κ.ε.), που στηρίζεται σε έξυπνες εμπειρικές παρατηρήσεις, θα ήταν πειστικότερη, αν η διακειμενική σύγκριση με την προφορική παράδοση δεν περιοριζόταν μόνο στους λογοτύπους και στα έμμετρα κείμενα.

Πάντως, το κύριο συμπέρασμα του κεφ. αυτού, ότι «οι συγγραφείς και μεταφραστές των μυθιστοριών ήταν εντελώς λόγιοι, ενσυνείδητοι τεχνίτες» οδηγεί στη μεστή, λογική και χρήσιμη πραγμάτευση του *δωδέκατου κεφ.* Τα τμήματα «Το κοινό [όπως φαίνεται] μέσα στο κείμενο», «Λογοτεχνική πρόσληψη» της «βυζαντινής αυλικής ποίησης», της «αφηγηματικής ποίησης [άλλων] σχετιζόμενων με τις μυθιστορίες γενών» και της «κρητικής αναγεννησιακής λογοτεχνίας» θα μπορούσαν να αναπτυχθούν και σε ξεχωριστά κεφάλαια. Η άποψη για την «προφορική παρουσίαση/εκτέλεση» των έργων και για το «διπλό» (αρχικό) κοινό των μυθιστοριών (βασιλεύς/ηγεμόνας — αυλή/περιβάλλον ευγε-

νών) είναι λογική, αλλά φαίνεται να μην ικανοποιεί όλες τις περιπτώσεις, αν μάλιστα ο όρος «μυθιστορία» επεκταθεί και πέρα από τη στενά ερωτική θεματική στην οποία επιμένει ο συγγρ. Δεν διερευνάται όσο θα έπρεπε η χρονολόγηση των συλλογών λυρικών τραγουδιών/ποιημάτων και η σχέση μεμονωμένων κειμένων με τις (ερωτικές) μυθιστορίες, ή η σύνθεση και χρονολόγηση των πετραρχικών ποιημάτων (εδώ θα έπρεπε να χρησιμοποιηθούν και οι απόψεις του V. Pecora). Η «πρόσληψη» του «αλληγορικού» στοιχείου στον *Καλλίμαχο* (σ. 191) θα έπρεπε να οδηγεί σε στενότερη σύνδεση του έργου αυτού με τον *Διγ. Ακρ.* Ανεξήγητη, και πάντως οδυνηρή, είναι η συμπίεση της συζήτησης για βασικά μυθιστορικά έργα, όπως οι *Στίχοι ... εις την Σωφροσύνην*, το αισωπικό υλικό, ο *Στεφανίτης* (και γιατί όχι και ο *Συντίπας*), μέσα σε μία σελίδα (σ. 193) και η συνακόλουθη ανάλογη «μείωση» άλλων τριών «συγγενών ειδολογικά» αφηγήσεων (*Λόγος παρηγορητικός...*, *Διήγησις Ἀλεξάνδρου*, *Διήγησις Βελισαρίου*, σ. 196-197: για όλα τα κείμενα της τόσο σημαντικής «Ιστορίας του Αλεξάνδρου» αφιερώνονται μόνον 7 σειρές!). Πριν από το τμήμα για την κρητική λογοτεχνία της ακμής έπρεπε, φυσικά, να εξετάζονται σε πολύ μεγαλύτερη έκταση, απ' ό,τι γίνεται, τα προγενέστερα κρητικά μυθιστορικά και αφηγηματικά έργα (στις «προγενέστερες μυθιστορίες» δεν ανήκουν, βέβαια, μόνον η *Θησιίδα* και ο *Ιμπέριος*, σ. 207, αλλά και ο *Απόκοπος*, η *Ριμάδα Απολλωνίου* κ.ά.).

Τα *Συμπεράσματα* της εργασίας συνοψίζουν τους στόχους και τα επιτεύγματα του συγγρ.: τη σφαιρική, «διερευνητική», και όχι εξαντλητική, αντιμετώπιση του ζητήματος: την πεποίθηση ότι η ιστορία της λογοτεχνίας μελετάται μέσω της ανάλυσης των κειμένων, της εξέτασης των αισθητικών αρχών των συγγραφέων, της εσωτερικής ποιητικής των έργων και των προσληπτικών προϋποθέσεων και τάσεων των πρώτων αναγνωστών τους: το γενικό πόρισμα για το γένος «μυθιστορία» (ξεχωριστό, ιθαγενές γένος, που αναπτύσσεται σε μια σχεδόν αδιάσπαστη συνέχεια από τον 12ο ως τον 17ο αι.): τα επιμέρους πορίσματα για τη θεματική και ποιητική των κειμένων: την προσπάθεια θετικής επανεκτίμησης μιας σημαντικής για την ιστορία της μεσαιωνικής και νεοελληνικής λογοτεχνίας ομάδας έργων.

Στις επιτασσόμενες *Σημειώσεις* των 12 κεφαλαίων του βιβλίου παρέχεται πρόσθετη βιβλιογραφική υποστήριξη, και, συχνά, αναπτύσσονται περισσότερο ορισμένα ζητήματα, που, κάποτε, θα άξιζε να έχουν τη θέση τους στο κυρίως κείμενο.

Σε μερικά σημεία χρειάζονται διορθώσεις ή προσθήκες: η τελευταία ανατύπωση του *Συντίπα* δεν είναι, βέβαια, του 1848 (σ. 214, σημ. 4), αλλά υπάρχουν και πολλές άλλες νεότερες στη βιβλιογραφία για τον *Διγ. Ακρίτη* (σ. 214-215, σημ. 9) θα έπρεπε να σημειωθεί και η εκτενής κριτική του Λ. Πολίτη στην έκδοση Ε. Trapp: η επιμονή στις απόψεις του G. Spadaro για τον *Σπανέα* (σ. 222, σημ. 12) δεν οδηγεί πουθενά: η *Ιστορία Πτωχολέοντος* δεν μπορεί, φυσικά, να χαρακτηρίζεται «brief moral fable» (σ. 222, σημ. 14): για τα κεφ. 8 κ.ε. (σ. 225 κ.ε.) θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και οι εργασίες των H. Bloom, P. Zumthor, και των κριτικών της «αναγνωστικής αντίδρασης/ανταπόκρισης», καθώς και τα εξής έργα: Π. Α. Γκρίντσερ, *Drevneindijskaja proza (Obramlennaja povest')*, Moskva 1963· Ν. Ι. Μπαλάσοφ κ.ά., *Tipologija i vzaimosvjazi srednevekovyh literatur Vostoka i Zapada*, Moskva 1974· Ε. Μ. Meletinsky, The

Typology of the Medieval Romance in the West and in the East, *Diogenes* 127 (1984) 1-22. P. P. Buckler, *The Fourteenth Century Environment of Discourse: Rhetoric and Imagination in Chaucer's Audience*, Louisville, KY, 1986 (που παρέχουν και άλλη βιβλιογραφία): πρόσθετη βιβλιογραφία θα χρειαζόταν και στις σ. 221, σημ. 12 και 2, σ. 224, σημ. 16, σ. 229, σημ. 8, σ. 229, σημ. 1).

Ανάλογες συμπληρώσεις θα χρειαζόταν το τμήμα των βιβλιογραφικών Παραπομπών, όχι τόσο στις χρήσιμες συντομογραφίες των «Μεσαιωνικών και αρχαίων κειμένων», όσο στον ωφελιμότερο πίνακα των «Έντυπων δημοσιευμάτων» (π.χ. νεότερες εργασίες των S. Baud-Bovy, Γ. Βελουδή, Γ. Δανέζη). Εφόσον, μάλιστα, σημειώνονται και αδημοσίευτες ή υπό δημοσίευση εργασίες (όπως, π.χ., των R. Bancroft-Marcus, Δ. Δέδε, E. Jeffreys - M. Παπαθωμόπουλου κ.ά.), θα άξιζε να σημειωθεί η αδημοσίευτη διατριβή του Π. Α. Αγαπητού, *Narrative Structure in the Byzantine Vernacular Romances: A Textual and Literary Study of «Kallimachos», «Belthandros» and «Libistros»* (Harvard University), η αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία της Στ. Κολιαδήμου για την εφαρμογή της μορφολογικής μεθόδου του Βλ. Προπ στις ερωτικές-ιπποτικές μυθιστορίες (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης) και η υπό έγκριση διατριβή της Στ. Χελιδώνη για την αφηγηματική τεχνική των ίδιων μυθιστοριών (École des Hautes Études en Sciences Sociales).

Επίσης, σε ορισμένα σημεία οι παραπομπές του *Ευρετηρίου* φαίνονται ελλιπείς (ιδιαίτερα στα λήμματα με ονόματα μελετητών).

Μπορούν, τέλος, να διορθωθούν ορισμένες παραδρομές και τυπογραφικά λάθη του βιβλίου (ιδιαίτερα στο κείμενο ή στις μεταφράσεις των ελληνικών παραθεμάτων) ή να γίνουν σχετικές βελτιωτικές προτάσεις: γρ. καθαλιεύω (σ. 36), ανάβλεμμα (σ. 37), υ(') υ' (Ην αμιράς, σ. 39), κὰν τούτω (σ. 53, και passim, με σημείωση της υπογεγραμμένης σε όλες τις δοτικές), διά σε (σ. 58), assaults of love. (σ. 61), of the fathers and (the) children (σ. 65), Έλλην, θεοί (σ. 70), ἀλλ' ἐμ' ου (σ. 81), διά κόρης (σ. 83), will place our story among the stars (σ. 84), degree of contact (σ. 89), born to the graces (ή child of the graces, και όχι giving birth to graces, σ. 90), «ultra-tall» in stature (και όχι ultra-modest, σ. 90), Plátsia-Flora (στην πραγματικότητα: Πλάτσα, Platša < Blanche, σ. 90 και passim), εξαίρετος (σ. 102), ο φραντζέσκος(;) (σ. 104), Story of the most brave Theseus (σ. 104), [21=XI] (σ. 112), [V-XI=16-21], Should you lay yourself, queen-like, upon your bed (σ. 117), τό γυρεύειν (σ. 119), and the time limit has been extended (σ. 121), διά πόθον (σ. 124), Aplorándis (σ. 131), λατινικόνεις ρωμαίων (σ. 137), Της τραπέζης (σ. 141), ε, φρόνημα (σ. 146), I put an end... (ή I cease..., και όχι I lower my voice, σ. 146), ουκ έχει η ξενοδόχισσα(;) (σ. 147), την χώραν τήν θεωρείς (σ. 147), an innkeeper;/the woman-innkeeper doesn't have an innkeeper, too; for... (σ. 147), καθαλάρης (σ. 152), in particular (σ. 153), μικρού παιδίου (σ. 154), in its maturity (ή middle-aged, και όχι in the prime of life, σ. 154), next you could see (σ. 154), *Tale concerning...* (και όχι *Consolation concerning...*, σ. 155 και passim), σαγίταν (σ. 157), ερωτική, καν μία (σ. 157), κουβούκλι της, της κόρης, η σαγίτα (σ. 157), when, after that, you see (σ. 157), leaning out, if she even once glances... (σ. 157), παρού (σ. 158), διαβής, τον (σ. 158), τόν εκαυχούμην ... σαγίταν (σ. 158), Μυρμιδόνος, (σ. 167), Τελαμώνιος (σ. 167), βασιλεια διά (σ. 167), the most handsome Jason (σ. 167), Αθήνας, (σ. 168), Αιγέος, (σ. 168), ανδρείαν, (σ. 168), ονομάζετον (σ. 168), μέτρον (σ. 168), ανδρείαν του (σ. 168), φουσάτα (σ. 170), ανδρειωμένους (σ. 170), φουσάτον (σ. 170), υπεραπειρών (σ. 171), Tyrannically he ruled as a true (authentic) lord (σ. 171), had renowned valour and power (authority) and glory (σ. 171), της βροντής η μάνα (σ. 174), αφ' την ...

εραγίσαν (σ. 174), the stones cracked (σ. 174), φρόνιμος, φρόνιμα (σ. 174), ρητόρων, (σ. 185), γράφω πεδινά(;) (σ. 185), ωφελούν (σ. 185), neither beauty ... nor riches (σ. 185), πάντες (σ. 186), σάς αφηγήσασθαι (σ. 186), Besides ... (ίσως αντί του: With others..., σ. 186), and Pagan buildings (σ. 186), strange (ή ίσως exotic, αντί του: marvellous, σ. 186· πρβ., ίσως, το ίδιο και παρακάτω, για το: ξενοχάραγον, σ. 187), πόθον (σ. 187), αφήγησιν τήν (σ. 187), περισυναχθώσιν, (σ. 187), πόνους, τούς (σ. 187), you, the gorgeous queen (σ. 188), δι' ών (σ. 189), lovers of tales (σ. 194), Τί σοι (σ. 194), the Sovereign Eros (ο Πρώτος Έρωτας, σ. 203), Verses Written (σ. 222, σημ. 10), Καβαλάρης (σ. 228, σημ. 1), μυθι-/στορήματα (σ. 228, σημ. 1), Άδη (ή Άδου; σ. 239), επικράτηση (σ. 239), αφήγησις (σ. 246), Επιστημονική (σ. 246), νεοελληνικής λογοτεχνίας (σ. 247), in Τιμητικός (σ. 250), L'έροπέε (σ. 251), Τσελίκας (σ. 254), *Tale of Achilles* (σ. 257), Xenophon (σ. 258), *Drósilla* (σ. 260).

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε πως η μονογραφία του καθηγητή Roderick Beaton αποτελεί μίαν αναμφισβήτητη συνθετική συμβολή στη διερεύνηση καίριων ζητημάτων της υστερομεσαιωνικής και της πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας, και ένα από τα πιο αξιόλογα βιβλία των τριάντα τελευταίων χρόνων, στον χώρο αυτό: αναδεικνύει τις αναμφισβήτητες αρετές μιας βασικής κατηγορίας έργων του «ανατολικού» αλλά και «ευρωπαϊκού» ελληνικού Μεσαίωνα, και προτείνει λύσεις ή ερμηνεύει, με οικονομία και σαφήνεια, γενικότερα θέματα που αφορούν και τους τρεις κύριους παράγοντες της συνταγματικής και παραδειγματικής ακολουθίας της επικοινωνίας: τους συγγραφείς - τα κείμενα - το κοινό (ακροατές/αναγνώστες και δημιουργικούς συνεχιστές). Το γεγονός ότι το βιβλίο αφήνει ορισμένες όψεις των ζητημάτων αυτών αφώτιστες, ή λιγότερο φωτισμένες, δεν αποτελεί μόνον έλλειψη· μπορεί να αποδειχθεί, επίσης, γόνιμο έναυσμα για νέες επιμέρους προσπάθειες ή για πιο ισοζυγισμένες συνθέσεις.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

Νέα Ιστορία Αθέσθη του Κυθηρέου. Επανέκδοση της πρώτης βενετικής έκδοσης του 1749. Εισαγωγή και επιμέλεια *Αλέξης Πολίτης*, Αθήνα 1983, σελ. νς'+56+48+4 (Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., 28).

Άννα Ταμπάκη, Ο Μολιέρος στη φαναριώτικη παιδεία. Τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις, Αθήνα 1988, σελ. 244+4 (Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., *Τετράδια Εργασίας* 14· και ανάτυπο, με ξεχωριστό εξώφυλλο).

Οι εκδόσεις νεοελληνικών λογοτεχνικών έργων δεν φαίνεται να βρίσκονται, βέβαια, στις προτεραιότητες της πολυμερούς δραστηριότητας του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Αυτό γίνεται σαφές όχι μόνο από την ως τώρα συνολική εικόνα των δημοσιευμάτων του, αλλά και από τους στόχους και τις κατευθύνσεις των παλαιότερων και των σημερινών προγραμμάτων του¹.

1. Βλ., κυρίως τη συγκεντρωτική έκθεση-απολογισμό: Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών

Τούτο, όμως, δεν σημαίνει ότι η έλλειψη ενός συνεπούς εκδοτικού σχεδιασμού και η συνεπόμενη απουσία ενός σαφούς προγράμματος έκδοσης σειράς ή σειρών λογοτεχνικών κειμένων² έχει εμποδίσει την εμφάνιση ορισμένων σημαντικών εκδόσεων, από ερευνητές ή συνεργάτες του Κέντρου: τόσο στη σειρά των αυτοτελών ή επετειακών δημοσιευμάτων του (1962 κ.ε., 1980 κ.ε.), όσο και στα *Τετράδια εργασίας* (1982 κ.ε.) και στο άμεσα συνδεδεμένο με το Κέντρο περιοδικό *Ο Εραμιστής* (1963 κ.ε.), παρουσιάστηκαν ή επανεκδόθηκαν, σποραδικά, μικρά ή μεγαλύτερα λογοτεχνικά κείμενα, ιδιαίτερα του 18ου και 19ου αιώνα.

Οι δύο πρώτες, ως τώρα, αυτοτελείς εκδόσεις λογοτεχνικών κειμένων είναι οι εκδόσεις της *Νέας Ιστορίας Αθέσθη Κυθηραίου* (1983) και των *Τριών χειρόγραφων μεταφράσεων* του Μολιέρου (1988)³.

*

1. Η πρώτη έκδοση (που παρουσιάζεται στο εξώφυλλο και με τον πεποιημένο, τυπογραφικά και βιβλιογραφικά, τίτλο: Νέα | 'Ιστορία | 'Αθέσθη | Κυθηρέου | Τὸ ἔτος 1729 μεταφρασθεῖσα εἰς κοινὴν γλῶσσαν | ἐν τῇ νήσῳ Κεφαλληνίας | καὶ τυπωθεῖσα ἐν Βενετία τῷ 1749 | [γκραβούρα] | Τώρα ξανατυπωμένη μεῖ εἰσαγωγή | καὶ ἐπιμέλεια τοῦ 'Αλέξη Πολίτη) προσφέρει στο ευρύτερο κοινό ένα πρόσφατο εύρημα του επιμελητή, και της νεοελληνικής φιλολογίας: το κείμενο ενός γνωστού, αλλά ανεύρετου, ως τα τελευταία χρόνια, ποιητικού έργου του 18ου αι., της *Νέας Ιστορίας Αθέσθη Κυθηραίου*.

Το βιβλίο (που είναι αφιερωμένο στη μνήμη του μελετητή της κρητικής και επτανησιακής λογοτεχνίας, και των λαϊκών βενετικών εκδόσεων, Λίνου Πολίτη) αποτελείται από *Προλογικό Σημείωμα* της διευθύντριας του Κέντρου, Λ. Δρούλια (σ. θ'-ιβ'), *Εισαγωγή* του επιμελητή της έκδοσης (σ. ιε'-νς'), έκδοση του κειμένου (σ. 1-46) που συνοδεύεται από *Σχόλια* (σ. 49-50) και *Γλωσσάρι* (σ. 51-54), και από *Φωτοαναστατική επανέκδοση της βενετικής έκδοσης από το αντίτυπο του Institut de France* (με χωριστή αρίθμηση της βενετικής έκδοσης: σ. 1-48).

Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, *Έκθεση εικοσαετίας 1960-1980*, Αθήνα 1980. Επίσης, Λ. Δρούλια, The Center for Neohellenic Research of the National Hellenic Research Foundation, *Modern Greek Studies Yearbook* 3 (1987) 241-266. Τρ. Σκλαβενίτης, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών..., *Μαντατοφόρος* 29 (Ιούν. 1989) 9-22. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, *Ενημερωτικό Δελτίο*, τεύχ. 1 (Οκτ. 1990).

2. Βλ. Σκλαβενίτης, *ό.π.* (σημ. 1), σ. 11, όπου αναγγέλλεται μικρό εκδοτικό πρόγραμμα (τρεις σχεδιαζόμενες εκδόσεις, από τις οποίες μόνο μία, η επανέκδοση των πρώτων συλλογών ελληνικών δημοτικών τραγουδιών, με επιμ. Α. Πολίτη, αφορά άμεσα τον χώρο της νεοελληνικής λογοτεχνίας).

3. Μια τρίτη, πρόσφατη έκδοση (Νικολάου Μαυροκορδάτου, *Φιλοθέου Πάρεργα*, επιμ. J. Bouchard, Αθήνα-Montréal 1989) σχετίζεται επίσης με τη δραστηριότητα του Κέντρου. Μολονότι επισήμως αποτελεί κοινή έκδοση του Ομίλου Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού και των Presses de l'Université de Montréal, συμπληρώνει την εκδοτική δραστηριότητα του Κέντρου μέσα στην τελευταία δεκαετία (τρεις εκδόσεις κειμένων του 18ου αι.: ενός ποιητικού (αφηγηματικού) κειμένου, τριών πεζών θεατρικών μεταφράσεων, και ενός πεζού μυθιστορήματος).

Το περιγραφικό *Προλογικό Σημείωμα* παρουσιάζει απλώς, με συντομία, και από καθαρά ιστορική σκοπιά, τα βιβλιογραφικά δεδομένα του ζητήματος, το εύρημα του Α. Πολίτη, τους στόχους και τις επιτεύξεις του δημοσιεύματος.

Πολύ ουσιαστικότερη είναι η περιορισμένη σε μέγεθος, αλλά αρκετά περιεκτική *Εισαγωγή* του επιμελητή. Τοποθετεί το έργο στον χώρο και τον χρόνο της παραγωγής (Κεφαλονιά, 1729), της έκδοσης (Βενετία, Α. Bortoli, 1749) και της περιρρέουσας γραμματολογικής του ατμόσφαιρας (κεφαλονίτικη-επτανησιακή «συνέχεια» της κρητικής ακμής της Αναγέννησης και του Μπαρόκ, δεύτερο μισό του 17ου-πρώτο μισό του 18ου αι.): παρουσιάζει περιληπτικά την υπόθεση του έργου και το εντάσσει στο είδος της (έμμετρης) «ερωτικής μυθιστορίας»· προσπαθεί να ανιχνεύσει το κοινό στο οποίο απευθύνεται ο (ανώνυμος) συγγραφέας και το έργο του, αλλά και τα γνωρίσματα της λογοτεχνικής προσωπικότητας του συγγραφέα (τμήμα: «Κοινωνία και λογοτεχνική πράξη»)· επιχειρεί να διερευνήσει «το ιδεολογικό στίγμα του έργου» (που αποτελεί μian ενδεχομένως «δημιουργική» μετάφραση άγνωστου, για την ώρα, ξένου, και πιθανότατα ιταλικού, έργου), τη λειτουργία του μέσα στο κύκλωμα του λεγόμενου «λαϊκού αναγνώσματος» (ή, καλύτερα, «λαϊκού λογοτεχνικού βιβλίου»), και τους θεματικούς και πολιτισμικούς άξονες του κειμένου· προσπαθεί να σχολιάσει τα δεδομένα που αφορούν τη μόνη γνωστή έκδοση του έργου και τη συμπερίληψή της στο εκδοτικό πρόγραμμα του γνωστού βενετικού τυπογραφείου Βόρτολη (Α. Bortoli)· δοκιμάζει να ιχνηλατήσει τον πιθανό συγγραφέα του έργου, συζητώντας κυρίως την περίπτωση του σύγχρονου Κεφαλονίτη ποιητή και θεατρικού συγγραφέα Πέτρου Κατσαίτη· αναφέρεται στα περιστατικά του εντοπισμού του μόνου γνωστού αντιτύπου του έργου και της σχέσης του με τον γνωστό εκδότη δημοτικών τραγουδιών και πανεπιστημιακό δάσκαλο της νεοελληνικής Cl. Fauriel (Βιβλιοθήκη του Institut de France, Παρίσι, αριθ. R 157****): τέλος, εκθέτει τις αρχές της χρηστικής έκδοσης («μεταγραφής») του κειμένου (που προηγείται πριν από τη φωτοαναστατική του επανέκδοση).

Είναι φανερό ότι ο επιμελητής εργάστηκε στοχαστικά, και αρκετά υπεύθυνα, στην εισαγωγική αυτή παρουσίαση. Δεν αρκέστηκε να θεατρίσει ασχολίαστο το εύρημα του ερευνητικού του μόχθου (που εντάσσεται στο πλέγμα των γονιμότητας ιστορικών, φιλολογικών και λαογραφικών αναζητήσεων του στα «κατάλοιπα» Fauriel⁴), αλλά προσπάθησε, σε περιορισμένο χώρο, να καταθέσει τα πρώτα πορίσματά του από την προσέγγιση αρκετών ζητημάτων του έργου, και να υποτυπώσει προβλήματα που παραμένουν άλυτα, και ζητούμενα που θα μπορούσαν να απασχολήσουν άλλους ερευνητές. Επιδίωξε, επίσης, να διευρύνει την παρουσίαση, με έναν γενικότερο ιστορικό και κοινωνιολογικό προβληματισμό για

4. Βλ. Α. Πολίτη, *Κατάλοιπα Fauriel και Brunet de Presle ... Αναλυτικός κατάλογος*, Αθήνα 1980 (Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., 25)· Βιβλιογραφικά τεκμήρια, *Ο Ερανιστής* 17 (1981) 274-276· *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών. Προϋποθέσεις, προσπάθειες και η δημιουργία της πρώτης συλλογής*, Αθήνα 1984 (Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., 31).

την κατηγορία των «λαϊκών φυλλάδων» (ή, καλύτερα, λαϊκών λογοτεχνικών εντύπων) της περιόδου 16ος-18ος αι.

Η εξέταση, ωστόσο, δείχνει ότι προκρίθηκε μάλλον μια εσπευσμένη, σε πολλά σημεία, ανακοίνωση δυνατοτήτων, σκέψεων και προβληματισμών, και μια ακόμη πιο πρόχειρη εκδοτική δοκιμή, παρά μια διεξοδική συζήτηση των επικρατέστερων λύσεων, ή μια έγκυρη και καλά σχολιασμένη έκδοση.

Αναλυτικότερα: Δεν είναι απόλυτα ορθή η διατύπωση ότι οι πρωταγωνιστές της ιστορίας, ο Αθέσθης και η Έλισος, «νίκησαν όλες τις δυσκολίες» (σ. ιε'): το έργο δεν αποτελεί «κωμωδία» για τον Αθέσθη, και η τελική ένταξη της Ελίσου στον μοναστικό βίο αποτελεί υπό όρους, και μόνον, θετική τροπή της υπόθεσης. Αντί το έργο να συγκρίνεται αόριστα μόνο με τις «αφηγήσεις» και τα «παραμύθια» (σ. ιε'), θα έπρεπε να συγκρίνεται μάλλον με τα αγιολογικά κείμενα ή τις μυθιστορίες με ανάλογη έμπνευση της εποχής της Αντιμεταρρύθμισης και του Μπαρόκ: πέρα από την ερωτική ιστορία, ο Αθέσθης παρουσιάζεται και ως μάρτυρας της Πίστεως (ο συναφής προβληματισμός των σ. λς'-λζ' είναι ανεπαρκής). Ο όρος «αθησαύριστο» (σ. ις'), για ένα γνωστό από βιβλιοκαταλόγους, αλλά αβιβλιογράφητο και λανθάνον έργο, δεν φαίνεται απόλυτα πετυχημένος. Η γνωστή επτανησιακή λογοτεχνική παραγωγή της περιόδου από τα μέσα του 17ου ως τα μέσα του 18ου αι., που υπολογίζεται σε δέκα έργα (χωρίς να συνυπολογιστούν όλα τα ανέκδοτα κείμενα, ή η μεταφραστική και άλλη παραγωγή ορισμένων Επτανησίων που δρουν κυρίως στη Βενετία), δεν είναι δυνατόν με τα δεδομένα της εποχής να χαρακτηρίζεται «αραινή» (σ. ις'). Η υπόθεση του έργου θα έπρεπε να οδηγεί σε συστηματική διερεύνηση ενός ακόμη τμήματος της γραμματειακής παράδοσης, που, όπως σημειώσαμε και παραπάνω, είναι η «αγιολογική», τόσο της ανατολικής όσο και της δυτικής εκκλησίας: η τοποθέτηση της δράσης στα χρόνια του Ηρακλείου και των χριστιανικών αγώνων με τους Πέρσες (και Άραβες), η αναφορά στην οσία Ελισάβετ και στον αναχωρητή Νικήτα Ιεροσολυμίτη, συνιστούν, ίσως, ισχυρές ενδείξεις προς αυτή την κατεύθυνση, που θα έπρεπε να διερευνηθούν και στην αναζήτηση του προτύπου. Ορισμένες λεπτομέρειες της περιλήψης (σ. ις'-κ') δεν αποδίδουν ορθά το κείμενο: π.χ. ο στρατιώτης διηγείται τις ερωτικές του περιπέτειες όχι μόνο για «να παρηγορήσει» τον Αθέσθη, αλλά και γιατί είναι μεθυσμένος: στο τέλος του έργου, η Έλισος δεν οδηγείται «σ' έναν» οποιονδήποτε ασκητή, αλλά σε πολύ συγκεκριμένο πρόσωπο: ο πρόλογος δεν αναφέρεται με σαφήνεια σε μετάφραση (σ. κ') από ξένη γλώσσα, αλλά θα μπορούσε να υπονοεί και κοινόλεκτη απόδοση από λογιότερο πρότυπο στα ελληνικά («'Ετούτην τήν 'Ιστορίαν είχα τήνε διαβάσω / σ' ένα βιβλίον παλαιόν, και νά τήν μεταφράσω / μού 'φάνη είς ίδίωμα κοινόν και είσε φράση, / για νά μπορη πᾶς ἄνθρωπος ἄπλός νά τήν διαβάση...»). Η περιγραφή της ειδολογικής διάστασης του έργου (σ. κ'-κα') παρουσιάζει πολλά προβλήματα: το έργο δεν είναι απλώς «μια ερωτική μυθιστορία», αλλά μάλλον μια «περιπετειώδης / ηθικοδιδασκτική μυθιστορία», που βρίσκεται κοντύτερα σε έργα όπως, π.χ., ο *Απολλώνιος*, η θεατρική *Ευγένια*, και άλλες μυθιστορίες του Μπαρόκ, παρά στις πιο καθαρόαιμες ερωτικές μυθιστορίες της υστερομεσαιωνικής και αναγεννησιακής περιόδου. Είναι πολύ αμφίβολο αν το τέλος του κειμένου αποτελεί «προσθήκη» που έχει στόχο «να μπορεί [το έργο] να εμφανισθεί με τη μάσκα της παραινετικής λογοτεχνίας»: τέτοια «μάσκα» δεν φαίνεται να υπάρχει, ο ηθικοδιδασκτικός (και όχι «παραινετικός») όπως σημειώνεται εσφαλμένα, πρβ. και παρακάτω, σ. ις') χαρακτήρας του έργου ανήκει μάλλον στα πρωταρχικά στοιχεία του. Δεν είμαστε, ακόμα, σε θέση να υποστηρίξουμε τόσο απόλυτα, όσο ο επιμελητής (σ. κβ'), ότι ο τύπος της ποιητικής παραγωγής που αντιπροσωπεύεται στη *Νέα Ιστορία Αθέσθη Κυθηραίου* «σβήνει ολοκληρωτικά στο επόμενο μισό του αιώνα»: το φρονιμότερο θα ήταν να πούμε — αν μάλιστα συνυπολογίσουμε τις μεταφράσεις δυτικών και ανατολικών μυθιστορημάτων και μυθιστοριών σε όλο τον 18ο και στις αρχές του 19ου αι.— ότι ο τύπος αυτός απλώς παραμερίζεται, ή δεν αποτελεί την κύρια τάση. Μια λανθασμένη, νομίζω, επιλογή του

επιμελητή είναι το ότι προσπαθεί να φανταστεί και να περιγράψει το αναγνωστικό κοινό του έργου, και την κοινωνία του, μόνο μέσα στον στενό χώρο της Κεφαλονιάς (σ. κα' -κζ'), σαν να έχουμε μια έντυπη έκδοση που απευθύνεται μόνο σ' αυτό: αλλά κάτι τέτοιο δεν είναι δυνατόν να υλοποιηθεί στην περίπτωση των λαϊκών λογοτεχνικών εντύπων, ή των εντύπων που φιλοδοξούν να περιληφθούν στην ομάδα αυτή: επίσης, δεν φαίνεται να στηρίζεται καλά η γενίκευση ότι, κατά την εποχή συγγραφής του έργου, και αντίθετα με ό,τι γινόταν στην εποχή της ακμής της κρητικής λογοτεχνίας, «η λογοτεχνική δημιουργία —όπως άλλωστε και η λογοτεχνική απόλαυση» είναι «πάρεργο», ή ότι «η θέση της λογοτεχνίας μέσα στην κοινωνία δεν φαίνεται να είναι πια εκείνη που γνωρίζουμε από την ευρωπαϊκή αναγέννηση». Οι απόψεις για την κοινωνική σύνθεση του κοινού του έργου συμφωνούν και με ανάλογες απόψεις άλλων μελετητών για προηγούμενες φάσεις της λογοτεχνίας μας (π.χ. Στ. Αλεξίου, Ν. Παναγιωτάκης, Π. Βασιλείου, κ.ά.) και είναι γενικά πειστικές, αν και η υποθετική αναπαράσταση της κοινωνίας της Κεφαλονιάς στο πρώτο μισό του 18ου αι. δεν φαίνεται να τεκμηριώνεται (τουλάχιστον βιβλιογραφικά): στην πληθυσμιακή σύνθεση των Εφτανήσων θα έπρεπε, πάντως, να συνυπολογιστούν, μαζί με τους Κρητικούς, και οι Πελοποννήσιοι, Κυθήριοι, κ.ά. πρόσφυγες, ενώ δεν λέγεται τίποτε για τις συνδέσεις της κοινωνίας αυτής με τη βενετσιάνικη μητρόπολη, αλλά και με τον «φαναριώτικο» ελληνισμό των τουρκοκρατούμενων περιοχών και της διασποράς (πρβ., π.χ., την περίπτωση του Μάρκου Αντώνιου Κατσαττή, μα και πολλών άλλων τέτοιων διαμέσων). Ο επιμελητής θα απέφυγε ίσως την άγονη αναζήτηση (σ. κζ' κ.ε.), αν ξεκαθάριζε πρώτα το αν το έργο είναι «μετάφραση», και μάλιστα από τα ιταλικά: μολονότι κάτι τέτοιο θα μπορούσε να είναι η πιθανότερη, την εποχή εκείνη, εκδοχή, δεν θα πρέπει να ξεχνούμε την αμφισημία του Προλόγου του ποιητή, καθώς και το γεγονός ότι όλοι οι «γλωσσικοί τύποι των ονομάτων και των τοπωνυμίων» δεν οδηγούν αναγκαστικά σε ιταλικό πρότυπο, όπως πιστεύει ο επιμελητής (έτσι, π.χ., πλάι στα ιταλικοφανή "Εζώπος —μάλλον αντί του Ασωπός—, Κερθάγενη, "Ασια, Πέρσια, "Ελίσα, "Ελίσο(ς), απαντούν και τα Κερθαγένη, Μονεμβασιάς, Περσίας, "Ελισάβετ, "Ελισος, "Ηρακλής/"Ηράκλειος —και όχι Ηράκλης—, καθώς και τα Χοσρόης, Θερρέα, "Αθέσθης, που, φωνητικά, δεν οδηγούν κατ' ανάγκη σε ιταλικό πρότυπο). Αν το πρότυπο είναι, πράγματι, εκδεδομένο (κάτι που ούτε κι αυτό είναι βέβαιο) ιταλικό έργο, η αναζήτηση θα έπρεπε να στραφεί και προς βιβλιογραφία ειδικότερη από αυτήν που σημειώνεται στη σ. κζ', σημ. 18 (έστω κι αν, π.χ., οι γνωστότεροι κατάλογοι των εκδεδομένων ιταλικών μυθιστοριών και δραμάτων του 17ου αι. δεν βοηθούν ιδιαίτερα: παρά τις λίγες, περιστασιακές ομοιότητες στα ονόματα ή σε δευτερεύοντα στοιχεία, ούτε η *Elisa, favola maritima*, Verona 1627, ή η *Elisa, ovvero l'innocenza colpevole, historia tragica*, Venezia 1641, ούτε η *Ersilla*, Venezia 1648, ή ο *Atestio*, Bologna 1642, αποτελούν πρότυπα ή πηγές του έργου). Οι προβληματισμοί των σ. κθ' -λα' για το «ιδεολογικό στίγμα» και τους «ιδεολογικούς καταναγκασμούς» του κοινού του 18ου αι. είναι αρκετά γενικευτικοί και απλουστευτικοί (βλ., π.χ., όσα λέγονται για τον δήθεν αρνητικό ρόλο της εκκλησίας στην πρόσληψη των λαϊκών λογοτεχνικών βιβλίων, ή τον χαρακτηρισμό της λογοτεχνίας αυτής, στο σύνολό της, ως «λογοτεχνίας της φυγής, μα και της άενης επανάληψης»). Η επιλογή μιας υπόθεσης που τοποθετεί τη δράση στην ανατολική Μεσόγειο και σε βυζαντινό περιβάλλον δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως «ανιστορική», ούτε αποτελεί, οπωσδήποτε, «μία συμβατική ένδειξη παρελθόντος» (σ. λγ'), αλλά μάλλον εντάσσεται στο κύριο ρεύμα των επιλογών των συγγραφέων, μεταφραστών και διασκευαστών της λογοτεχνίας μας ως τον 19ο αι. να χειρίζονται υποθέσεις που τοποθετούνται στον χώρο αυτό ή έχουν οποιαδήποτε σχέση με τη μυθολογική ή ιστορική, αρχαιοελληνική και βυζαντινή πραγματικότητα. Πολύ αμφίβολο είναι και το αν, για τον αναγνώστη, όλοι οι προσδιορισμοί του τόπου και των προσώπων είναι «κενοί» και «παραμυθιακοί» (σ. λγ'): άλλη είναι η εντύπωση που δίνεται στη σ. λε', σημ. 23. Δεν είναι βέβαιο ότι τα Κύθηρα επιλέγονται απλώς «για να δηλώσουν το νησί του έρωτα»: θα έπρεπε να συνεξεταστεί και η ενδεχόμενη σχέση του νησιού με τον ανώνυμο «μεταφραστή» του έργου, το στοιχείο της

παρουσίας προσφύγων από τα Κύθηρα στα Εφτάνησα, και άλλες έμμεσες ενδείξεις του κειμένου. Η ιχνηλάτηση του λογοτεχνικού μοτίβου των Κυθήρων στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία δεν θα έπρεπε να γίνεται μόνο με βάση τη βιβλιογραφία της σ. λγ', σημ. 22: θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και η ετήσια αναλυτική βιβλιογραφία *PMLA*. Αποτελεί αστήρικτη γενίκευση το ότι ο συνδυασμός ερωτικών και ηρωικών περιπετειών μιας σαφέστατα πρώιμης σταυροφορικής περιόδου «δεν αντικαθρεφτίζει άμεσα κανέναν αιώνα» ή είναι, για τον Έλληνα αναγνώστη του 18ου αι. (που εκλαμβάνεται μονολιθικά, ως ενιαία μονάδα) «εκτός τόπου και χρόνου» και ότι ο κόσμος του έργου είναι του ίδιου τύπου με τον κόσμο των μυθιστορημάτων της δεύτερης σοφιστικής (σ. λδ' -λε'). Ο κόσμος του 7ου αι., στον οποίο παραπέμπουν τα κύρια περιστατικά της δράσης του έργου, θέτει ζήτημα αντιπαράταξης χριστιανισμού και μη χριστιανικών ανατολικών θρησκειών, και όχι ζήτημα «ορθοδοξίας» (σ. λζ') ή καθολικισμού του «μεταφραστή» επομένως, θα έπρεπε να διερευνηθεί διεξοδικά και η δυτική (ή και αντιμεταρρυθμιστική και ιησουιτική λογοτεχνία). Ο προβληματισμός γύρω από τις αλλαγές του τυπικού τέλους των «κωμικών» μυθιστοριών («βούληση... να μετατραπεί η ερωτική ιστορία σε ηθική», σ. λη') μένει μετέωρος, εφόσον δεν ξέρουμε αν η υπόθεση είναι εντελώς πλασματική, ή πηγάζει από συγκεκριμένη αγιολογική ή άλλη παράδοση. Παρανοείται η υπόθεση του *Απολλώνιου* (η μυθιστορία αυτή σαφώς δεν χαρακτηρίζεται από «τα μυθικά βασίλεια, τα μαγικά αντικείμενα, τους παραμυθένιους δράκους», όπως λέγεται στη σ. λθ'). Η ορθή παρατήρηση για τις αναλογίες της υπόθεσης με την αρκαδική ποίηση (σ. λθ') θα μπορούσε να επεκτείνει την αναζήτηση και προς την πλευρά της *Βοσκοπούλας*. Υπερβολική φαίνεται η απαίτηση να ανταποκρίνεται το έργο στις ιδεολογικές και λογοτεχνικές αξίες που αντιπροσωπεύουν τα καινούρια ρεύματα [= ο διαφωτισμός] της Δύσης» (σ. μ'), τη στιγμή που τα φαινόμενα αυτά, το 1729, δεν έχουν ακόμα πυκνώσει στην ελληνική Ανατολή: κάτι άλλο θα έπρεπε να διερευνείται: η σύνδεση ή εξάρτηση του έργου από το πλουσιότερο υλικό του Μπαρόκ, που δεν παύει, φυσικά, να συγκινεί ακόμα, και τα «στρώματα που ... εγείονταν το λογοτεχνικό παρόν». Η αυστηρή κριτική της «μετακρητικής» και προσολωμικής λογοτεχνικής κοινωνίας στα Εφτάνησα γίνεται δογματική και φαίνεται σαν να θέλει να κλείσει την έρευνα (σ. μ' -μα'), ενώ τα ζητήματα αυτά, που απαιτούν διεξοδικότερη ανάλυση, συνυπολογισμό όλου του γνωστού και αδημοσίετου υλικού, και ουσιαστικούς συσχετισμούς με την προηγούμενη κρητική και επτανησιακή παράδοση παραμένουν, αναμφίβολα, ανοιχτά: το ιδεολόγημα, άλλωστε, ότι η επτανησιακή λογοτεχνική παραγωγή αποτελεί επιβίωση, άρα τελευταίο στάδιο καλλιέργειας, έρχεται σε αντίφαση με την επακόλουθη κρίση του επιμελητή για τις «δυσκολίες που επισώρευσε μια γλώσσα ποιητικά ακαλλιέργητη» (σ. μα'). Οι εκτιμήσεις για την εκδοτική παραγωγή του A. Bortoli (σ. μα' -μς') είναι ορθές, αλλά θα δινόταν καλύτερη εικόνα αν στην παραγωγή αυτή συνυπολογιζόταν το αναπόσπαστο προηγούμενό της, η περίοδος Σάρου (και όχι μόνον η αρκετά παλαιότερη περίοδος των Giuliani): έτσι υπερτονίζεται η συμβολή του ίδιου του A. Bortoli, χωρίς να διερευνείται η συμβολή των άλλων, Ελλήνων, συνεργατών του, ή η ακριβής προέλευση των προμετωπίδων των βιβλίων. Η ερμηνεία του επιθέτου «νέα» (= νεόκοπη) στον τίτλο του έργου (*Νέα Ιστορία Αθέσθη Κυθηραίου*) είναι πειστική και ενισχύεται και από άλλα στοιχεία της σελίδας τίτλου (το διαφημιστικό «νεωστί μεταφρασθείσα...», και το ακριβές «νύν πρώτον τυπωθείσα...»), αν και θα έπρεπε να συζητούνται ακόμη δύο τουλάχιστον, έστω και ασθενέστερες, υποθέσεις: (1) χρήση του επιθέτου «νέα» σε αντίστιξη με την «παλαιότερη» ιστορία του προτύπου (του «βιβλίου παλαιού» του Προλόγου της έκδοσης): πρβ. το δίδυμο *Ερωτόκριτος - Νέος Ερωτόκριτος*, κ.ά. (2) χρήση του επιθέτου «νέα» σε αντίστιξη με ενδεχόμενη προηγούμενη έκδοση, όπου ο τίτλος θα ήταν απλώς: *Ιστορία Αθέσθη του Κυθηραίου*: αλλά και αν μείνουμε μόνο στην ερμηνεία του επιμελητή, δεν μπορούμε να δεχτούμε ότι η εμπορική αποτυχία του έργου δείχνει πως «το κοινό αποδείχθηκε —όχι για πρώτη φορά— συντηρητικότερο από τον εκδότη. “Νέα ιστορία” δεν ήθελε —προτιμούσε τις παλιές» (σ. μη'), όταν ξέρουμε πως τόσο στον 17ο όσο και στον 18ο αι. το corpus των λαϊκών λογοτεχνικών εντύπων δεν παραμένει

αμετάβλητο. Ο λεγόμενος *Ανώνυμος του 1789* δεν είναι, φυσικά, «λαϊκό βιβλίο», όπως υπονοείται στη σ. μη', σημ. 38. Η συνεξέταση της ανώνυμης *Νέας Ιστορίας Αθέσθη Κυθηραίου* και της συγγραφικής προσωπικότητας του σύγχρονου Πέτρου Κατσαίτη (σ. μη'-να') είναι ορθή και επιβεβλημένη. Ίσως, μάλιστα, οι ομοιότητες με τα έργα του Κατσαίτη ή την ανώνυμη μετάφραση των *Τρωάδων* να είναι μεγαλύτερες από αυτές που δέχεται ο επιμελητής: δεν είναι δυνατόν να γίνει δεκτή η αφοριστική εντύπωσή του ότι «τόσο η λογοτεχνική υφή όσο και η ιδεολογία του *Αθέσθη* από τη μια, και των επώνυμων έργων του Κατσαίτη από την άλλη ... φαίνονται ... διαφορετικές» (σ. μθ'), εφόσον η εντύπωση αυτή ούτε σε πλήρη λεξιλογική σύγκριση στηρίζεται (αυτό θα μπορούσε να γίνει μόνο με βάση πλήρεις Λεξιλογικούς Πίνακες) ούτε από το συνολικό πνεύμα των κειμένων αντλείται (η άποψη ότι ο συγγραφέας —δηλαδή ο «μεταφραστής»— του *Αθέσθη* «αποδέχεται τον κόσμο μέσα στον οποίο ζει, απαλαίνοντας απλώς τις αντιθέσεις», σ. ν', παραβλέπει το γεγονός ότι το έργο δεν σχολιάζει πουθενά τη συγχρονική του πραγματικότητα).

Ανεπαρκής, τέλος, είναι η εξήγηση και αιτιολόγηση των κριτηρίων που ακολουθήθηκαν για τη «μεταγραφή του κειμένου»: ενώ η λύση της διπλής παρουσίας μιας λανθάνουσας ως τώρα έκδοσης είναι δικαιολογημένη, η ανάγκη μιας χρηστικής μεταγραφής κατανοητή, και η εκσυγχρονιστική ή ενοποιητική ορθογράφηση και στίξη λογική (σωστά επισημαίνεται ότι «η ορθογράφηση είναι πάντοτε επιλογή κάποιας σύμβασης», σ. νδ', σημ. 48), οι ασαφείς νεολογισμοί (π.χ. «οπτική ασυήθεια», «προσπέλαση... της νοηματικής ιδεολογίας», «αναπαράγωγή της αυθεντικής έκδοσης»: υπάρχει και μη αυθεντική;), οι περίεργες απόψεις για το τι είναι «μεταγραφή» (στην ουσία πρόκειται, εδώ, για φιλολογική έκδοση) και «κριτική έκδοση», καθώς και η μη ακριβής περιγραφή του τρόπου «μεταγραφής», δημιουργούν αρκετά προβλήματα. Έτσι, π.χ., όπως θα δούμε αναλυτικά και παρακάτω, οι (σιωπηρές) διορθώσεις που επιφέρονται στη «μεταγραφή» δεν αφορούν μόνο «τα ελάχιστα τυπογραφικά λάθη» (σ. νε'), το κριτήριο της κεφαλαιογράφησης λέξεων που «ενδέχεται να φανερώσουν κάποια ιδεολογική απόχρωση» (σ. νς') είναι ασαφές και ρευστό, ενώ η μεταγραφή του βιβλιοκαταλόγου του A. Bortoli θα μπορούσε να ξαναπαρουσιαστεί, στην Εισαγωγή, ή σε Επίμετρο.

Η «μεταγραφή» του κειμένου του έργου ακολουθεί την «Εισαγωγή», και προηγείται πριν από τη φωτοαναστατική έκδοσή του (ενώ θα μπορούσε να έπεται, ή να δίνεται με αντικριστό, «συνοπτικό» τρόπο).

Πέρα, όμως, από την τεχνική αυτή επιλογή, η «μεταγραφή» δείχνει αρκετή προχειρότητα, ανακολουθίες, και μικρή εμπειρία στα εκδοτικά ζητήματα. Η ανάγνωση του κειμένου, και κυρίως η ορθογράφηση και η στίξη πάσχουν σε πάμπολλα σημεία. Γενικά η «μεταγραφή» αποτελεί εγχείρημα ελάχιστα ικανοποιητικό, που δημιουργεί την ανάγκη μιας νέας, διορθωμένης φιλολογικής έκδοσης.

Ειδικότερα: Στη σελίδα τίτλου κακώς παραλείπονται οι υπογεγραμμένες στα κεφαλαιογραφημένα ονόματα, αφήνεται αναλόωιτη η γενική «Κυθηρέου» αντί «Κυθηραίου», παραλείπονται οι τελείες από το τέλος των γραμμών 3, 5, 10 (κάτι που γίνεται, γενικά, και στο τέλος των τίτλων των σ. 3, 4, 5, 46). Στις υπόλοιπες σελίδες, γράφει: στίχος 1: 'Ιστορίαν εἶχά τηνε, 3: μοῦ φάνη, 6 και passim: -ην στις καταλήξεις των «τρίτοκλιτων» αιτ.: ἄνεσση (κατάκρισην, κ.ο.κ. —πρβ., αλλού, ονομ. φράση, διάθεση, κ.ά.— και ὄχι: ἄνεσιν, κατάκρισιν, κ.ο.κ.), 8: ἐμέ, πού, 28 και passim: τσ' (αντί τζ'), 29: μου, παρακαλῶ, τήν, 30: δηγήσω, 33: καθήται(;), 38: παιδιακά, 40: θηλυκόν, 43 και passim μπροστά από e, i: κ', 50: καημόν τους., 60: Βάρβαροι(;), (κατά τις «ιδεολογικές αποχρώσεις» που υπολογίζονται αλλού), 66: τ' ἄκουσε, πολλά, 68 και passim: ἔτσι, 74: καιρ' ἀναμένει (ή: καιρὸ ἀναμένει), 76: ἀρμάδα, πού, 81: Ὡστε, 84 συνέχεια: παρασταίνοντάς του, 85: διάστημα τῶν, 86 ἴσως και: ἀπ' τόπων μακρινῶν, 90: τράπεζαν, τὸν

ζένον, νά, 95: πολλή θφελος, 98 ίσως και: συνήθι, 109: έδοκίμασα, μά, 116 και passim: τς (αντί τζ'), 121 και passim: μ' δλον, 124: άγγελοκαμωμένον., 125: Δίχως σγουρά, τό, 129: γήν, 133-134: «Κανείς ποτέ έμέ άς ... κοιτάζει», 137: Κι όσον 'ναι, 144: κάμει, 145: γεμάτη ύποκρισία, 147: άλλο δέν, 148: τό πώς, 151: τά εϋμορφα λογάκια της πάσαν, 155: μιάν νύκτα, 158: δαύτην ή, 161: έδηγήθηκε, μέ, 164 συνέχεια: έστειλεν, 169: έμένα, πονηρέ, έπήρες, 171: μου 'χεις, 174: μου 'καμες, 178-179: άπόμεινε, πού μάλιστα ήτον παραπιωμένος, και, 180: ειχε τον σκοτώσει, 181: δυστυχή, από, 186: γήν, 197-198: Μαλέας, τόπος, 200 και passim: σάφον, 203: και, πάραυτα, 206: κ' οι φίλοι, πού, 207: μείνομεν, 212 ίσως και: ώς πού, ή και: ώσπου, 214-215: μαχαίρι, ρίψε, 218 συνέχεια: δρόμον, όρμώντας, 221-222: γυναικός του καθός, 227: έστειλε, γιατί, 231: άργητα, 233: έξεμάκρυναν, 240: θηριόν, 247: τές ξανθές, 249: μάνηται, 250: Τούτην, 257: λέγει, 261 και passim: λυγερή, 263: Λέγει, 265: αύτεινον, 272 ίσως και: χαρύνει, 278: θανήν μου, 286: εύσπλαγγιάν, 287-288: ειχε το πιστεύσει νά μή, 290 και passim: λυγερήν, 292: βαρήσει, 294: άπαράτησε, δέν, 296: έλεγει, 300: άσπλαγγνος, 302: κάμω, 303: νά σ' τήν, 307: Ούρανόν, 308: σ' έβγάνω, 309: έπνίγης, 310: μακρά 'πό κειόν τόν άσπλαγγνον, 323: εκείός, πού, 337: άπ', 340: άποδεκεί, 344: δουλευτή, 349-350: δάση, κ' εκεί, 354: γιατί έφαινονταν, 359: ήλιον, 362: εκεί, στά, 363: ειχε την, 367: τά 'πηαινε, 368: λιβάδια, πού 'τανε, 370 και passim: βράδυ, 373: δηγᾶται, 378: σέ κειά, 379: δίνε, 387: πάραυτα παίρνε, 388: άργητα καμιάν, 389-390: νιότης, νά, 391-392: ν' άποθάνει, παρά, 395: έσυνήθισε, 396 συνέχεια: δούλην, και, 399: λέγει, 411-412: θυμός και ζάλη, τήν, 412: μάνητα, 414-415: βγάνει, λέγει της: «Πές μου, πονηρή, ποιός ήτον, πού 'χες, 417-418: άγκάλην, νά, 421: Σάν άκουσ', 423: Λέγει του: «'Αφέντη, τήν, 424: τάζω, και, 432: έλόγιασα, άντίς, 439: πρόφασες, κ' έκαμα, 440: σ' άλλο, 443: Θερέα, για, 444: προσκλειστό, 445: έσβησα, 449-450: βία νά σηκωθεί όγλήγορα, νά, 455: λέγει: «'Ω επίβουλη, 460: πταισίμιον, 463: αύτεινο, 464: μου 'καμες, 465-466: μάνητά του, μά, 468: καλύτερο νά, 469-470: νά μάθει, νά, 471: ήβρε, ή και: ήβρε, 473-474: καρδιά του, από τόν πόνον σείσθησαν, 474: λογικά του., 477: τό 'καμε άπ' τόν πόνον του, άν, 478: συγγενείς, όπου, 488: Σελευκειαν, 490-491: άρματά του, νά δείξει και την δύναμην και, 498: έχθρούς πάντα, 499-500: καμώματά του, δλοι, 501: έτρεχε, πού, 502: πόνον του, 512: φανερώνει., 515-516: γνωστήν, πού είναι εις έμένα, νά, 519 ίσως και: στρατιεύς, 519-520: όρίζουν, δτι, 526: άν ζήσει, ό, 528: στόν "Ηλιον κ' εις τόν, 529: νά έλθεις άπάνω, 530: τόσον, 530-531: σου. Μέ, 533: τέτοιον, 534: μάνητά του, 539: άργητα, 540-541: όρδινιάζει. Κι, 544-545: άναμένει. Κι, 550: λέγει του., 553: πρωτύτερα, παρά, 555: σκιός τό όνομα, πώς κράζεσαι, νά, 557: ζένος, 558: άλλο, 559: έσε, μά, 561: δύο, 562 άλλου σέ, 564: στήν, 565: 'Αθέσθης, πού, 566-567: σκουτάρι μέ, 567: πού 'χε τον, 570: ειχαν του, 573-574: του την πολυαγαπημένη, όπου, 577: ειχε, 580-581: φυσικήν της, διά, 584: ένα, 587: Λέγει του: «'Ασπλαγγνότατε, 591: ξεύρω, 592: 'Αθέσθη, τί συγχύζεσαι; Κάμε, 593: γιατί, 599: Τί στέκεις, άπové μου, 602: είν', 604: ειχα την, 610: έργον, πού, 615-616: νικήσει, κι, 620: όμολογεί ή, 627: σπλαγγνικόν, 638: φουσάτον, 639: εκάμνασιν, 646: κ' έπρόσταξε, 647: γλήγορα και, 660: τεντωμένον, 662: κάλλιο 'κ (ή και: κάλλιο όκ) τό φουσάτον του πιτήδεια, 664: γιαγειρεί, 667-668: κολλήσει, πού, 669: στρατιῶται, 673: κ' ή, 675: πόλεμον, 685-686: άλογόν του, μέ, 687: μιάν, 689-690: πληγή του, έξάναψε, 690-691: όργή του. Και, 697: Λέγει του., 699-700: μανίζει, κι, 700: μουγκρίζει, 701: Βλέποντες, 703: τρέχουσιν, 703: γλιτώσουν, 707: λέγει τσ' 'Ελίσου., 709 ίσως και: νά μάσε πολεμήσουν, 714: μάνητα είν' άνακατωμένα., 715: πότ', 'Αθέσθη, έγνώρισες, 717: πλιά 'κριβήν, ή και: πλιά άκριβήν, 723-724: άπαρατήσω; 'Εσύ, 724: γλύσω, 729-730: κίνδυνόν σου, ή ν' άποθάνω, 732-733: βουλή του, κ' οι δύο μαζί, 734: πλεά άνοικτότερον, όκ, 734-735: βγοῦσι, σέ, 737: λέγει του., 740: γλύσεις., 741-742: χαίμενη, κ' έσύ, 742: δύο μας μένομεν, 743: σταθείς, έσύ, 744: δλον, 745-746: καλλιά σου. Φεύγα, 747-748: γρικάει, άνάμεσα, 751: άποφάσις', άνισῶς χάσει την λυγερήν, 760: έχθρούς, όσον μπορεί, γυρεύει., 766: πρόσσωπον, ώσάν, 769-770: δοξεύει έναν όκ τούς Σαρακηνούς, στόν "Αδην, 771: άλλος, πού, 772: λυγερήν, 779: εύροῦσι, 784: δπου, 788 συνέχεια: ποιητής, 789:

ἐγλύσανε, 791-792: ἐπληθύνασι μὲ δίχως ἰατρείαν, μάλιστα, 793: κακή, ἡ, 796: ἐδυνήθη, 798: πικραμένη:, 807: λυγερή, πού, 807-808: θλιμμένη, ἐσφάγη, 815: σφυγμόν, 822 ἰσως και: ἠύρηκε, 826-827: της. Κι, 829: χεῖλη καί, 833: δυὸ ἀστέρια, 836: λέγει:, 837: γιατί (ερωτημ.), 839 ἰσως και: τ' ἀδύνατον (πρβ. και στ. 849), 841 ἰσως και: ὀχουιμέ, 842 και passim: ἀτσάλι, 846: γυαλί, 847: Γιατί, κοντάρι ἀλύπητον, νά 'χεις, 848-849: νιότη, καί, 849-850: ἐφάνης; Καί, 851: 'Οιμέν', 'Αθέσθη μ' ἀκριβέ, ὀμένανε, ψυχή, 852: σταθῶ, τὴν ξένην, μοναχή, 854: περάσει:, 855: γλύσεις, 865-866: ἐπῆρα, πού, 869-870: μου, πρέπει ἐδῶ, πού ἔσωσα, νά, 871: λογῆς, εἶχε, 871-872: της νά, 875-876: της νά, 877: 'Αθέσθης, πού, 884: εἶχε τον, 885: λέγει της:, 887-888: ψυχὴν σου, καί, 893: κείνη:, 897-898: ἀνδρειωμένος. Διὰ τὴν πίστην μάχοντας, ἔμεινε, 899: μαρτύρων, 901: πτωχή, πού, 906: ἀνδρός, 908: λέγει:, 909: εὐγενειᾶς, 915-916: πιθυμιά μου, φωτιές, 918-919: σου, οἱ, 921: κοριαλλοστολισμένα, ἡ και: κοριαλλοστολισμένα, 923: κοριαλλοῦ, 926: σπλάγγνα, 936: ἀπαρ' γόρητη, 943: κ' ἐσύ, 949: ἄξιον, 956: ἀπαράτησες, 961: ἡμάσθε, 971: θηριά, 975: ταφήν, εὐγενικῆ 'Αθέσθη, 976: Καί πῶς, 979: θηριά, ἀφήσετε, 980: ἔλατε, 986: δύνεται, τὴν, 987: ἔκαμνε, τά, 989 ἰσως και: ἔξ' ὄκ, ἡ: ἔξω ὄκ, 990: γυρεύοντας θέλει, 990-991: της. Κ' ἐδιάβαιναν, 996: μεγάλην, 998: γῆν, 999 ἰσως και: πῶς, 1000: γυναίκα ὄκ, 1007-1008: τόπου, μά, 1016 συνέχεια: ἐρημίτην, καί ἔγινε καλογραία, καί, ἐκεῖ, 1019: ἀναχωρήτης, 1025: τύπτοντας, 1026: ὄσιου, 1027: πάτερ, 1039 και passim: ὄσιος, 1040-1041: της, λέγει της:, 1044: μας, νά, 1061: ταπεινά μέ, 1066: πατέρα, 1069: μετᾶληψην τῶν θείων μυστηρίων, 1070: μαργαρίτην, 1070-1071: θεραπεύει ἀπό, 1071: της, πού εἶχε, τὴν, 1075: σπλαγγνικὲς μητέρες:, 1076: Κι, 1076-1077: ἡμέρες, ἔκαμε, 1078: μοναχή, 1078-1079: της, καί, 1079: ὄσια:, 1081: ὥστε πού, 1082: ὄσιων, 1083: βασιλείαν, 1092-1093: εἶναι, ἀπὸ γεννήσεως Χριστοῦ τοῦ εὐεργέτη, ὀπού, 1094: Κεφαλλήνία, 1094 συνέχεια: ΤΕΛΟΣ.

Τα Σχόλια εἶναι πολὺ λίγα, και δεν συζητοῦν ὅλα τα χωρία που θα ἤθελαν συζήτηση. Επίσης, δεν εἶναι πειστικὰ ὅσα λέγονται για τους στ. 74, 163, 180, 363, 570, 839, 884. Στο σχόλιο για τον στ. 275 κακῶς σημειώνεται ὅτι ο τύπος «ἀφιβολήν» εἶναι ἀμάρτυρος (βλ., ἀντίθετα, Λεξικὸ Κριαρά): στον στ. 289, η δυσκολία παύει, αν γράψουμε: 'Απὸ τὴν μεγαλοψυχιὰν στὴν σταθερὴν καρδίαν, / πού 'δε...

Αλλά θα περιμένε κανείς και ουσιαστικότερο γλωσσικό, μετρικό, υφολογικό και θεματολογικό σχολιασμό, που λείπει. Τίποτε δεν λέγεται, ἐδῶ ἡ στην Εισαγωγή, για τις προφανεῖς ομοιότητες πολλῶν σημείων (πρβ., π.χ., στ. 98-112, 145-154, 349, 368 κ.ε., 513 κ.ε., 575-576, 633-634, 967-968, 979 κ.ε., 1036, κ.ά.) με χωρία της *Βοσκοπούλας*, της *Ερωφίλης*, του *Ερωτόκριτου*, της *Θυσίας του Αβραάμ*, κ.ά. ἔργων της ακμῆς της κρητικῆς λογοτεχνίας, ἡ με χωρία κειμένων της παλαιότερης παράδοσης, ὅπως η *Διήγησις γαδάρου*, τα ἔργα με αντιγυναικεῖα σάτιρα και, ενδεχομένως, το υλικὸ των Ερωτοπαιγνίων. Δεν σχολιάζεται ο τονισμὸς του στοιχείου των Κυθήρων και η «αποστροφή» των στ. 941 κ.ε. και 947 κ.ε., που ἔχει, ἰσως, σημασία για τον συγγραφέα ἡ τον «μεταφραστὴ» του ἔργου. Επίσης, δεν τονίζονται ορισμένες ιδιαίτερα αξιόλογες, αισθητικά, επιτεύξεις του ποιητή, ὅπως τα τμήματα των στ. 611-626, 909-940.

Ο καταρτισμὸς του *Γλωσσαρίου* ἐξηγεῖται με μᾶλλον ἀμήχανο τρόπο (σ. 51): η διερεύνηση των επτανησιακῶν (και κεφαλονίτικων) ιδιωματοισμῶν θα ἔπρεπε να αποτελεί ιδιαίτερο τμήμα της Εισαγωγῆς, ενώ οι ἔνοιες «σημερινὸς ἀναγνώστης» και «σημερινὸ γλωσσικὸ αἶσθημα ἀπέναντι στους ιδιωματοισμούς» δεν εἶναι σαφεῖς.

Το Γλωσσάριο θα έπρεπε να ήταν περιεκτικότερο. Δεν περιλαμβάνει όλες τις ιδιωματικές ή σπανιότερες λέξεις (πρβ., π.χ., και: *ἀλλακτός* = αλλαγμένος· *ἀναφέρω* = σηκώνω, δυναμώνω· *εὐλογητικός* = σύζυγος· *κορδώνω* = τεντώνω τη χορδή του τόξου· *μανδό* = μανδύας· *ξηρός* = αναισθητός(;)· *πάρεξις* = παρεκτός· *ποθητός* = αγαπημένος, αλλά και ερωτιάρης· *πρικός* = πικρός), ενώ ερμηνεύονται μερικές κοινότερες λέξεις (π.χ. *ἐκειός/κειός*, *μισεύω*, *μισεμός*, *σκουτιά*, *σώνω*, *ταχύ*). Χρειάζεται, επίσης, να διορθωθούν ορισμένα λάθη: γρ. *ἄρηγτα*, γλῶσ, *μάνητα*, *πριχοῦ*, *σκίφος* (και όχι *σκύφος*: ιταλ. *schifo* = πλοιάριο, βάρκα), στα οποία πρέπει να προστεθούν και μερικές ακόμη παραδρομές του βιβλίου: γρ. σ. ι': *φῶς*, σ. κα': *μεγεθύνει*, *μεγεθυμένη*, σ. κε': *σκιάς*, σ. λα': *ἐνόσω*, σ. να': «*Καρθάγενη/Καρθαγένη*», σ. 13: 236 (αντί 235).

Καλό θα ήταν, επίσης, να υπήρχε και Πίνακας Κυρίων Ονομάτων, όπου θα εξηγούνταν και ονόματα που δεν σχολιάζονται (όπως, π.χ., ο *Ἔζωπος*: πιθανότατα ο λακωνικός *Ασωπός*).

Τέλος, όπως σημειώσαμε και στην αρχή, το βιβλίο ολοκληρώνεται με τη *Φωτοαναστατική επανέκδοση* της βενετικής έκδοσης του 1749 (χωρίς, ωστόσο, να σημειώνεται αν τηρήθηκαν και οι διαστάσεις της έκδοσης αυτής).

*

2. Η δεύτερη από τις δύο εκδόσεις του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Ε.Ι.Ε., που παρουσιάζονται εδώ, προσφέρει και πάλι, στο ευρύτερο κοινό, αδημοσίευτα κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας: τρεις γνωστές από παλαιότερα, αλλά ανέκδοτες χειρόγραφες ελληνικές πεζές μεταφράσεις των μέσων του 18ου αι., που παρέχουν τις έμμετρες κωμωδίες του Μολιέρου *L'Étourdi*, *Sganarelle ou le cocu imaginaire*, *L'École des maris*.

Το βιβλίο αποτελείται από *Πρόλογο* της επιμελήτριας (σ. 7-8), *Εισαγωγή* (σ. 11-50), *Έκδοση των κειμένων* (σ. 52-184), *Σχόλια* (σ. 185-229), *Γλωσσάρι* (σ. 231-234), αναπαραγωγή πέντε *Φωτογραφιών των χειρογράφων* (σ. 237-241) και γαλλική περίληψη («Molière dans la culture phanariote. Trois traductions manuscrites», σ. 243-244)· ακολουθεί κατάλογος των 13 πρώτων *Τετραδίων εργασίας* του Κέντρου (σ. 245-246), και στη σ. 248 έχει επικολληθεί δακτυλογραφημένος πίνακας με Errata.

Ο μικρός *Πρόλογος* εκθέτει συνοπτικά τις απαρχές της ερευνητικής ενασχόλησης της επιμελήτριας, Άννας Ταμπάκη, με τα κείμενα (στο πλαίσιο παλαιότερων ευρύτερων αναζητήσεων, κατά τις μεταπτυχιακές σπουδές της στη Γαλλία, για τις τύχες του Μολιέρου στη «νεοελληνική παιδεία»), τον τρόπο ένταξης της ενασχόλησης αυτής μέσα στα ερευνητικά προγράμματα του Κέντρου, τους στόχους της εργασίας (που παρουσιάζεται όχι μόνο ως μελέτη ενός ζητήματος συγκριτικής φιλολογίας, αλλά ως το προστάδιο μιας «εμβάθυνσης στις αισθητικές και ιδεολογικές αναζητήσεις της πρώιμης περιόδου του Διαφωτισμού») και τα περιστατικά της εκδοτικής υλοποίησης του βιβλίου.

Διεξοδικότερη και πολύ χρήσιμη είναι η *Εισαγωγή*, που θα μπορούσε, πάντως, να επεκταθεί σε περισσότερες λεπτομέρειες, αλλά και ζητήματα. Η διάρθρωσή της δεν ακολουθεί την τυπική διάταξη των εισαγωγών σε κριτικές,

φιλολογικές ή χρηστικές εκδόσεις, αλλά μετατοπίζει το βάρος κυρίως στο περιρρέον γραμματειακό, πολιτισμικό και ιστορικό περιβάλλον και στον τρόπο ένταξης των συγκεκριμένων (και άλλων συναφών) μεταφράσεων μέσα σ' αυτό.

Αυτή η επιλογή διακρίνεται έντονα στο πρώτο μέρος της Εισαγωγής («Όψεις της ελληνικής πνευματικής δραστηριότητας κατά τον 18ο αιώνα», σ. 11-32), που προσπαθεί να αποδώσει, συνθετικά, τη γνωστή, κατά τα άλλα, εικόνα ορισμένων ζητημάτων που έχουν απασχολήσει αρκετούς ως τώρα ερευνητές, ιδιαίτερα της παράδοσης του Κ. Θ. Δημαρά και των μαθητών του: άξονες της γενικότερης αυτής περιγραφής αποτελούν οι «ιδεολογικές» ζυμώσεις του πρώτου μισού του 18ου αι., οι σύγχρονες και μεταγενέστερες σημασίες των εννοιών «περιέργεια» και «φιλομάθεια» και το αντίκρισμά τους πάνω στον «γλωσσικό παράγοντα», οι επαφές του φαναριώτικου περιβάλλοντος και των πρώτων Μαυροκορδάτων με τη «δυτική λογοτεχνία», το «πολυδιάστατο φαινόμενο» της μετάφρασης (σε ολόκληρο τον 18ο αι.) και «η χειρόγραφη φαναριώτικη παραγωγή και η θέση της θεατρικής μετάφρασης» (ως τις αρχές του 19ου αι.).

Η παρουσίαση δείχνει την πολύ αξιόλογη ιστορική, φιλολογική και θεατρολογική συγκρότηση της επιμελήτριας, αξιοσημείωτη ενημέρωση και έλεγχο της βιβλιογραφίας. Επίσης, αξιέπαινη διάθεση ανταπόκρισης και διαλόγου με νεότερα (και, κάποτε, αδημοσίευτα ακόμη) συμπεράσματα της έρευνας (όπως, π.χ., με τη νεότερη βιβλιογραφία για τις μεταφράσεις έργων του Goldoni ή με τα πρόσφατα ευρήματα για τη χρονολόγηση της πρώτης γνωστής μετάφρασης του *Δον Κιχώτη* μέσα στο πρώτο μισό του 18ου αι.), κάτι που αποτελεί, γενικά, παρήγορη εξαίρεση μέσα στο κλίμα τής συνήθως αποστεωμένης και αυτοεπαναλαμβανόμενης «παράδοσης» που «διατηρούν» οι εργασίες άλλων ερευνητών του ίδιου Κέντρου.

Το δεύτερο μέρος της Εισαγωγής («Η πρώτη στιγμή του Μολιέρου στα νέα ελληνικά», σ. 33-50) δίνει πολλά απαραίτητα στοιχεία, που συμπληρώνουν και επεκτείνουν το πρώτο μέρος. Γίνεται προσπάθεια να ερμηνευτεί η ανάγκη των θεατρικών μεταφράσεων και το κοινωνικό και πνευματικό κλίμα που τις εξέθρεψε, περιγράφονται τα τρία χφφ που σώζουν τις μολιερικές μεταφράσεις (British Museum [Library] Add. 8242 και 8243, Βιβλιοθήκη Ρουμανικής Ακαδημίας [B.A.R.] ms. gr. 1030), διερευνώνται τα στοιχεία που αφορούν τον μεταφραστή/μεταφραστές (που είναι, για τα δύο πρώτα έργα, ασφαλώς ο Ιωάννης Ράλλης, ενώ, για το ανώνυμο τρίτο, ο ίδιος, ή κάποιος μεταφραστής της ίδιας, ή λίγο μεταγενέστερης περιόδου, και οπωσδήποτε του ίδιου κύκλου), και ανιχνεύονται αναλυτικά οι όροι της «μεταφραστικής απόπειρας» (με ωφελιμότατη σύγκριση προς τα άμεσα πρότυπα, τις ιταλικές μεταφράσεις των έργων του Μολιέρου).

Η διερεύνηση δείχνει, και εδώ, συνδυαστικές ικανότητες, πολύ καλή γνώση της γλώσσας και των χαρακτηριστικών του μεταφραστικού «τριγώνου» (γαλλικά πρωτότυπα, ιταλικές μεταφράσεις, ελληνικές «ελεύθερες» μεταφράσεις) και προσοχή στη διατύπωση υποθέσεων και στην εξαγωγή πορισμάτων.

Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, ότι στην περιεκτική αυτή Εισαγωγή δεν μπορούν να γίνουν παρατηρήσεις ή να διατυπωθούν προτάσεις και υποθέσεις για περαιτέ-

ρω διερεύνηση. Παρόλο που το βιβλίο φαίνεται να στηρίζεται σε μακρόχρονη ερευνητική προεργασία, και η προετοιμασία της έκδοσης δείχνει φροντίδα, εξακολουθούν να υπάρχουν ζητούμενα, και σημειώνονται ορισμένα κενά.

Αναλυτικότερα: Η εργασία παρουσιάζεται ως τμήμα ευρύτερης μελέτης για «την τύχη ή ίσως τις διαδοχικές τύχες του Μολιέρου στη νεοελληνική παιδεία» (σ. 7), ενώ θα περίμενε κανείς, καταρχήν, μιαν ακριβέστερη και ρεαλιστικότερη διερεύνηση των τυχών αυτών μόνο στη νεοελληνική γραμματεία/λογοτεχνία. Η υπερβολική βαρύτητα που δίνεται στις «ιδεολογικές αναζητήσεις» της εποχής (κάτι που προεξαγγέλλεται ήδη στη σ. 7, και συνάδει, φυσικά, με τις κατευθύνσεις της «ιστορίας των ιδεών» και της «ιστορίας των νοοτροπιών») φαίνεται να μην αφήνει πολύ χώρο για μια διεξοδικότερη διερεύνηση ειδολογικών, θεματολογικών και υφολογικών ζητημάτων των κειμένων, που θα είχε τη λογική θέση της στην εισαγωγή μιας έκδοσης. Οι μεταφραστικοί προσανατολισμοί προς τις δυτικοευρωπαϊκές γραμματείες συμπυκνώνονται πολύ ικανοποιητικά (σ. 12 κ.ε.), αλλά κάτι ανάλογο δεν επιχειρείται για τους φαναριώτικους (χειρόγραφους και προφορικούς) προσανατολισμούς προς τις ανατολικές/ισλαμικές γραμματείες, που αποτελούν, πάντως, έναν χώρο όπου η επιμελήτρια, παρά τις αρτηριοσκληρωτικές αντιστάσεις του ερευνητικού της περιγύρου, έχει κινηθεί, στα τελευταία χρόνια, με αξιοσημείωτη δραστηριότητα⁵. Οι επαφές της νεοελληνικής γραμματείας και παιδείας της εποχής του «διαφωτισμού» με τη Δύση και η νεοελληνική γλωσσομάθεια εμφανίζονται σαν νέο φαινόμενο (βλ., π.χ., σ. 12, σημ. 4 κ.ε.), ενώ παραγνωρίζονται τα αντίστοιχα, κάποτε, σε πυκνότητα και σημασία φαινόμενα της Αναγέννησης και του Μπαρόκ, ως την εποχή του «Πρελούδιου των Φώτων». Δεν είναι σαφής η ανάγκη να επαναλαμβάνονται άκριτες συμβάσεις που έχουν κληροδοτήσει τα «σχήματα» περί «διαφωτισμού» (σ. 12-13), ότι δηλαδή υπάρχει τριμερής διαχωρισμός ανάμεσα στους «Φαναριώτες», στην «εμπορική αστική τάξη» και στον «ελληνισμό της Διασποράς» (τις περισσότερες φορές οι παράγοντες αυτοί δεν είναι διαφορετικά «δυναμικά στοιχεία» του ελληνισμού, αλλά συνδυάζονται ανά δύο ή και τρεις), ότι μόνο στον 18ο αι. δημιουργούνται η «εμπορική αστική τάξη και οι ελληνικές παροικίες της Ευρώπης», ή ότι η τεχνητή αφετηρία του 1709 (που αφήνει απέξω, π.χ., τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, κ.ά.) σημαίνει κάτι το ιδιαίτερο στην πολιτισμική ιστορία ή στην ιστορία των μεταφράσεων. Ενώ χρησιμοποιούνται επίλεκτα και χρήσιμα παραθέματα από κείμενα του 18ου αι., ως ενάσματα της πραγμάτευσης (σ. 13 κ.ε.), τα παραθέματα αυτά μεταγράφονται χωρίς καμιά επέμβαση, εκσυγχρονισμό της ορθογραφίας και της στίξης, ή κάποιο συνεπές και ενοποιητικό συμβατικό σύστημα, και, όπως θα δούμε και παρακάτω, η ίδια μέθοδος ακολουθείται και στην έκδοση των κειμένων· παρόλο που η τακτική αυτή δεν αποτελεί πρωτοβουλία της επιμελήτριας, αλλά δοκιμάστηκε και δοκιμάζεται από πολλούς μελετητές των κειμένων του 18ου και 19ου αι., χρειάζεται να σημειωθεί ότι δεν στηρίζεται σε επαρκείς λόγους, οδηγεί σε συγχύσεις, αναπαράγει ακόμη και τα προφανή ή τυχαία λάθη, φανερώνει έναν συνειδητό ή συνειδητό «ιστορικισμό» και μια παράλληλη νωθρότητα ή αυτοπεριορισμό σε πρωτοβάθμια μεταγραφή των έντυπων και χειρόγραφων κειμένων, που έρχεται σε αντίθεση με τη φιλολογική παράδοση που ακολουθείται γενικά, με επιτυχία, για τα παλαιότερα (12ος-17ος αι.) κείμενα της γραμματείας μας· η μέθοδος της «πιστής μεταγραφής» οδηγεί σε άχρηστες, από εκδοτική

5. Βλ., π.χ., Α. Ταμπάκη, *La notion d'Orient dans la presse littéraire au temps des Lumières en Grèce*, στον τόμο *Orient et Lumières. Colloque de Lattaquié (29 Septembre - 2 Octobre 1986)*, Grenoble, Université de Grenoble III, 1987, σ. 63-73· *L'édition arabo-grecque de la Géographie d'Abulféda par Dimitrios Alexandridis (1807) et sa «fortune» au début du XIXe siècle*, *Journal of Oriental and African Studies* 2 (1990) 92-100 (όπου και αναφορές σε προηγούμενα δημοσιεύματα της).

άποψη, αναπαραγωγές (του τύπου, π.χ., της γραφικά διαιωνιζόμενης, ως σήμερα, «έκδοσης» του λεγόμενου *Ανώνυμου του 1789*, κ.ά. έργων). Οι αναφορές στις έννοιες «περίεργος», «φιλοπερίεργος», «φιλομαθής» πυκνώνουν, αλλά δεν πρωτοεμφανίζονται στα τέλη του 18ου αι. (σ. 13-14). Δεν στηρίζεται πειστικά η άποψη ότι η διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας στις Ηγεμονίες πριν από το 1776 ήταν εντονότερη από τη διδασκαλία της ιταλικής, ούτε είναι ορθό ότι η διάδοση της ιταλικής γλώσσας στην Ανατολή είναι φαινόμενο μόνον του προχωρημένου 18ου αι. (σ. 15-16). Αποτελεί απλούστευση η αντίληψη ότι οι μαθητές των Ηγεμονικών Ακαδημιών ανήκουν μόνο στη «φαναριώτικη μολδοβλαχική αριστοκρατία» (σ. 15). Στις διαπιστώσεις για την πρώτη μετάφραση του *Δον Κιχώτη* (σ. 17, 21) έπρεπε να αναφέρονται και οι σχετικές ανακοινώσεις και δημοσιεύματα του Γ. Κεχαγιόγλου που διορθώνουν τις παλαιότερες απόψεις της Λ. Δρούλια. Το τμήμα «Επαφές με τη δυτική λογοτεχνία ... Η οικογένεια των Μαυροκορδάτων» (σ. 17 κ.ε.) θα έπρεπε να προηγείται. Οι αναφορές στους «βαλκάνιους» (αντί, απλώς, «υπηκόους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας») μεταφραστές και αναγνώστες (σ. 17, 19), που παρουσιάζονται ως πρόσωπα που δεν βασανίζονται από θεωρητικά προβλήματα ή είναι «μη-μυημένοι», ηχούν υποτιμητικά, και πάντως είναι ασύμφορες. Ενώ η ανάλυση του λόγιου περιβάλλοντος των Μαυροκορδάτων είναι χρησιμότητα, και η έμφαση στη σύγχρονη και αμέσως μεταγενέστερη δραστηριότητα εύστοχη, θα χρειαζόνταν περισσότερα στοιχεία για την υποστήριξη της εύστοχης, ίσως, άποψης ότι δημιουργείται μια μεταφραστική «επιθυμία "εκλαίκευσης"» που «αποτείνεται σε ένα συλλογικό σώμα» ή ότι έχουμε να κάνουμε με «μεταφραστικό κίνημα» (σ. 24, 26). Ο όρος «πρωτότυπη ποίηση» για τα στιχουργήματα των φαναριώτικων ανθολογιών (σ. 27) είναι, ίσως, αμφίβολος, από τη στιγμή που δεν έχει επιχειρηθεί η εντελώς απαραίτητη και επείγουσα σύγκρισή τους με αντίστοιχα τουρκικά (και άλλα ανατολικά) και, σε μικρότερο βαθμό, με δυτικοευρωπαϊκά και παλαιότερα ελληνικά κείμενα. Αδυναμίες παρουσιάζει η αυστηρή άποψη ότι η χειρόγραφη, ή η καταγραμμένη σε χειρόγραφα, παραγωγή της εποχής «δεν απευθύνθηκε ποτέ σ' ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό» ή στον «χρήστη» της, επειδή δεν πέρασε σε τυπογραφική μορφή (σ. 28), ή ότι το θεατρικό κείμενο, γενικά, είναι «ανεωτερικό ανάγνωσμα» ακόμη και πριν από τα μέσα του 18ου αι. (σ. 29). Δεν θίγεται, όπως θα έπρεπε, το ουσιαστικό ζήτημα της επιλογής των θεατρικών έργων που μεταφράζονται· ενώ, π.χ., σημειώνεται ορθά η αρχική προτίμηση προς τις «comédies d'intrigue» (σ. 34) ή «φάρσες» του Μολιέρου (σ. 39), και η σχέση τους με έργα της «commedia erudita» (σ. 39), δεν διερευνάται περισσότερο το αν μεταφράζονται μολιερικά έργα που θα λέγαμε πως ενοφθαλμίζονται εύκολα, ή συνεχίζουν την ιταλική ή ιταλότροπη κωμωδία, που την αντιπροσώπευαν ήδη, στη νεοελληνική λογοτεχνία, τα έργα του κρητικού και επτανησιακού θεάτρου, και όχι τα «νεοτερικότερα» ή «πιο γαλλικά» μολιερικά έργα: το ζήτημα αυτό συνδέεται, ίσως, και με τη μαρτυρημένη επιβίωση ιταλικών προτύπων και συνεχίζεται με την «ηθολογική» έλξη του Cervantes, του Lesage, κ.ά. μυθιστορηματικών/μυθιστορικών έργων, κάτι που θα άξιζε να οδηγεί σε μια σφαιρικότερη διερεύνηση. Η περιγραφή των χφφ (σ. 35 κ.ε.) θα έπρεπε να δίνει περισσότερες παλαιογραφικές πληροφορίες, καθώς η προγενέστερη βιβλιογραφία είναι πεπαλαιωμένη ή ανεπαρκής. Δεν χρειαζόταν παράθεση του βιογραφικού σημειώματος για τον Μολιέρο (σ. 36), αφού εκδίδεται και παρακάτω (σ. 55)· επίσης, δεν είναι βέβαιο ότι το σημείωμα αυτό μεταφράζεται από τα γαλλικά και όχι από τα ιταλικά (σ. 37, 39: οι τύποι Κόντι, Γάστον, αντί: Κοντί, Γαστόν, θα μπορούσαν κάλλιστα να οδηγούν σε ιταλικό πρότυπο, ενώ, παράλληλα, θα ήταν μάλλον περίεργο για τον μεταφραστή να δουλεύει συγχρόνως με δύο πρότυπα, μια γαλλική έκδοση και μια ιταλική μετάφραση). Δεν διευκρινίζεται αν, και πόσες άλλες ιταλικές μεταφράσεις του Μολιέρου —και, άρα, υποψήφια άμεσα πρότυπα των μεταφραστών— υπάρχουν στο διάστημα 1697/1698-1741. Τα επιχειρήματα για τη χρονολόγηση της μετάφρασης του *L'École des maris* (*Σχολείον των συζύγων*) και της σύνθεσης του σύμμικτου κώδικα Β.Α.Ρ. 1030 (σ. 40-41) είναι γενικά πειστικά, αν και το επιχείρημα για τη χρονολόγηση των εγκωμιαστικών στιχουργημάτων του κώδικα στο διάστημα

μα πριν από το 1768 δεν είναι πολύ ισχυρό (ο Κωνσταντίνος Μαυροκορδάτος δεν ήταν ο μόνος απόγονος των δύο πρώτων Μαυροκορδάτων). Ασφαλέστερο τεκμήριο για την ενδεχόμενη απόδοση και των τριών μεταφράσεων στον Ιωάννη Ράλλη θα έδιναν οι πλήρεις Λεξιλογικοί Πίνακες των κειμένων — αν υπήρχαν —, καθώς και μια διεξοδικότερη υφολογική σύγκριση των υπόλοιπων μεταφράσεων της εποχής. Σωστά, βέβαια, επιχειρείται αναλυτικότερη σύγκριση των ελληνικών μεταφράσεων με την ιταλική του N. di Castelli (σ. 43 κ.ε.), αν και παραμένει ανοιχτό, όπως σημειώθηκε, το ζήτημα της συγκεκριμένης ιταλικής έκδοσης-προτύπου της / των ελληνικής / -ών μετάφρασης / μεταφράσεων. Δεν υπάρχουν στοιχεία για την άποψη ότι η αλλαγή ονόματος σε πρόσωπο του *Sganarelle*... (Ο κατά φαντασίαν κερατοφόρος: «Gorgiño ... cittadino Parigiño» — «Γεώργιος Παρίσιος») γίνεται με «λογοπαικτική διάθεση» (σ. 44). Παρόλο που απουσιάζουν σοβαρές μορφολογικές μελέτες της γλώσσας και του ύφους της νεοελληνικής πεζογραφίας του 17ου και 18ου αι., η απόδοση ορισμένων εύστοχων μεταφραστικών λύσεων ή αλλαγών μόνο στην «ευρηματικότητα», την «αξιοσημείωτη ευστροφία» και τη «γλωσσική αίσθηση» του Ιωάννη Ράλλη (σ. 44) παραβλέπει το γεγονός ότι οι μεταφράσεις του δεν είναι τα παλαιότερα δείγματα νεοελληνικών λογοτεχνικών μεταφράσεων και ότι υπάρχει μια πλούσια προηγούμενη παράδοση, που είχε προετοιμάσει ένα αρκετά πλαστικό γλωσσικό όργανο στον πεζό λόγο. Ενώ τα παραδείγματα αλλαγών του κειμένου για «πολιτισμικούς» λόγους που καταγράφονται στις σ. 46 κ.ε. έχουν επιλεγεί, γενικά, με ευαισθησία και προσοχή (και φανερώουν ανάγλυφα μόδες της εποχής, όπως τον συναισθηματισμό των πόλεων και της εξοχής, ή την «εθιμοπρέπεια» και την αντίσταση σε συγκεκριμένες κατηγορίες του λαϊκού λογοτεχνικού βιβλίου), η απόδοση της έκφρασης «*una somma*» με «μία σούμμα» (σ. 46) είναι λύση που προηγείται κατά πολύ της εποχής του Ιωάννου Ράλλη, και, βέβαια, δεν αποτελεί φαινόμενο «καίριας» πολιτισμικής «οικείωσης» ούτε «υποδηλώνει τις διαφορετικές προσλαμβάνουσες του βαλκανικού χώρου»· αμφιλεγόμενη είναι και η ερμηνεία της αλλαγής της έκφρασης «*vine ... in matrimonio secreto cop...*» σε «άρραβωνιάσθη κρυφά με...» (σ. 48), καθώς οι έννοιες αυτές θα μπορούσαν να θεωρούνται ακριβώς συνώνυμες και όχι διαφορετικές.

Ο τρόπος *Έκδοσης των κειμένων* (προκρίνεται ένας τύπος «διπλωματικής») και όχι φιλολογικής έκδοσης) εξηγείται σε μικρό σημείωμα (σ. 52: «Η έκδοση ... προσπαθεί να είναι όσο το δυνατόν πιστή στο χειρόγραφο»): οι φιλολογικές επεμβάσεις, αλλά και οι αναγκαίες συχνά διορθώσεις αποφεύγονται, «ώστε να αποδοθεί στον χρήστη του τόμου αυτού όσο γίνεται η αρχική εικόνα των θεατρικών μεταφρασμάτων και να μην προκληθούν αλλοιώσεις της γλωσσικής αίσθησης και του ύφους του φαναριώτη μεταφραστή»). Κάτι τέτοιο, όμως, θα δικαιολογούνταν ίσως, μόνον αν είχαμε έκδοση των αυτογράφων των μεταφράσεων, ή αν όλα τα γλωσσικά και γραφηματικά στοιχεία που μεταγράφονται ανεπεξέργαστα ήταν, με ασφάλεια, «τυπικά» για όλα τα αντίστοιχα χειρόγραφα κείμενα της εποχής. Όπως σημειώθηκε και παραπάνω, η προσχώρηση της επιμελήτριας σε μια μέθοδο με μακρά, αλλά ανεπιτυχή προϋστορία, μας εφοδιάζει, απλώς, με μία ακόμη, αποσπασματική εικόνα μιας χωρίς γενικευτική αξία «μερικότητας» της εποχής, και δεν συμβάλλει στην αντιμετώπιση των φιλολογικών ζητημάτων των κειμένων· αλλά ούτε ο σύγχρονος αναγνώστης ωφελείται, αφού, καθώς λείπει η φιλολογική αποκατάσταση, παραμένουν ερμηνευτικές ασάφειες, που τις γεννά η προσκόλληση στη γραφική μορφή των χφφ (έτσι, π.χ., στη σ. 166¹⁶⁻¹⁷ είναι ασάφες αν ο τύπος *ευρίσκομεν* είναι α' πληθ. του *ευρίσκω*, ή α' εν. του μέσου *ευρίσκομαι*: *ευρίσκομαι*)· αυτό σημαίνει, επίσης, ότι παρά τον αναμφισβήτητο μόχθο της μεταγραφής, τα κείμενα εξακολουθούν, ουσιαστικά, να είναι, φιλολογικά, ανέκδοτα.

Η διαφωνία για την εκδοτική μέθοδο, και η περιορισμένη δυνατότητα ελέγχου της πιστότητας της μεταγραφής των κειμένων, οδηγεί, αναγκαστικά, σε μικρό αριθμό ειδικότερων παρατηρήσεων και προτάσεων. Το κείμενο θα μπορούσε ίσως να βελτιωθεί από τους αναγνώστες, αν το βιβλίο παρείχε και πλήρη φωτοαναστατική έκδοση των χφφ. Με βάση, πάντως, το τμήμα των «Φωτογραφιών των χειρογράφων», μπορεί να παρατηρηθεί ότι οι γραφές των χφφ δεν τηρούνται παντού, ενώ, σε μερικά σημεία, έχουν ξεφύγει μικρά λάθη ή απαντούν παραδρομές. Στο κείμενο, π.χ., των σ. 36, 54-57 (British Museum [Library] Add. 8242, f. 1^r-4^r), δεν τηρείται πάντοτε η γραφική διάταξη (γράφε, f. 1^r: ῥωμαϊκὴν / ἀπλὴν / παρὰ ... Ἡγεμονίας / τῆς αὐτοῦ ὑψηλότητος. / Ἐν), ενώ σε άλλα σημεία υπάρχουν διαφορές στη μεταγραφή (γράφε, f. 1^r: Κωμωδίας του· Κωμωδῶν Ὑποκριτῶν Ὑποκριτῶν· νόστιμα, τὰ καλλίτερα εἶναι, ὁ ψευδευλαβῆς· τὸν βίον τῆ αὐτῆ· ἰζῆ, 3^r: Μολιέρου κωμωδιῶν [ακολουθεῖ δυσανάγνωστη λέξη που δεν επισημαίνεται]· Τόμος/ Α^{ος} (και ὄχι: Τόμος / ἴος / Α)· Κωμωδία· Ἀνσέλμου, καί· δεν σημειώνεται ότι πριν από το: Ἐραστος διαγράφεται μίμηση ἀράδα κειμένου· Λέλιον / 4^r, σ. 57²⁻³: Πρᾶξις α' / σκηνή α'· δύομας ... ἀντεραστήντου (και passim, με συνανάγνωση της επιτασσόμενης κτητ. αντων.). Ανάλογες μικροδιαφορές σε σχέση με τα χφφ παρατηρούνται και στα ff. 2^r του κώδικα Add. 8243, και 194^r του κώδικα B.A.R. ms. gr. 1030. Επίσης: στη σ. 60¹⁸ δεν είναι απαραίτητη η προσθήκη [εἰς] (πρβ. και f. 80^r, και passim, όπου η αγκύλη χρησιμοποιείται αντί του <>), και τα nomina sacra δεν χρειάζεται να αναπτύσσονται μέσα σε παρένθεση· στη σ. 65²⁹ διαγραφή στο χφ δηλώνεται με αγκύλη· στη σ. 95¹⁷ το: ἐκτίθου (= ἐκτίθου) δεν χρειάζεται συμπλήρωση του σ' στη σ. 176¹ γράφε ἰσως: ἀλλά(σει) ἢ ἀλλά(ζει)· στη σ. 183²⁵ δεν χρειάζεται συμπλήρωση με το: εἶσθαι. Σε άλλα σημεία είναι προφανές ότι το κείμενο πάσχει: π.χ. σ. 85²⁸: ὤστου (γράφε: ὠστε;), σ. 184¹: θάμος (γράφε: θάμβος;), σ. 184⁶: πισταθῆ (γράφε: πιστευθῆ, ἢ πιστωθῆ;), αλλά ο έλεγχος είναι αδύνατος χωρίς φωτογραφίες των χφφ.

Τα Σχόλια περιλαμβάνουν χρήσιμες συγκρίσεις με το γαλλικό πρωτότυπο και την ιταλική μετάφραση (Castelli). Ωστόσο, περισσότερο θα κέρδιζε ο αναγνώστης, αν στο κυρίως σώμα της έκδοσης προκρινόταν μια αντικριστή έκδοση του ιταλικού άμεσου προτύπου και της ελληνικής μετάφρασης. Τώρα, πολλές από τις συμπαραθέσεις αυτές δεν έχουν προφανή λόγο (π.χ. η παράθεση της αρχής των τριών θεατρικών έργων από το γαλλικό πρωτότυπο και την ιταλική μετάφραση, σ. 185-188, 200-203, 213-216, κ.ά.) ούτε συνοδεύονται πάντοτε από τον απαραίτητο σχολιασμό· συνήθως παραμένουν στο επίπεδο της προσφοράς υλικού για μια μεταγενέστερη μελέτη της γλωσσομάθειας, της μεταφραστικής τεχνικής και του ύφους των Ελλήνων μεταφραστών και των κειμένων τους. Πάντως, η γενική εντύπωση από τις συμπαραθέσεις αυτές είναι ότι: 1. Οι συγκεκριμένες μεταφράσεις είναι —σε σύγκριση με άλλες παλαιότερες ή της ίδιας εποχής, και αν εξαιρεθούν τα τμήματα των σκηνικών οδηγιών— αρκετά πιστές στο άμεσο πρότυπό τους· μένει να εξεταστεί και η πρακτική άλλων ομόλογων θεατρικών μεταφράσεων του ίδιου αιώνα (π.χ. των χειρόγραφων μεταφράσεων του Goldoni, κ.ά.), για να φανεί καλύτερα το ακριβές στίγμα των μολιερικών μεταφράσεων. 2. Στη μετάφραση του τρίτου έργου παρατηρούνται πολύ περισσότερες συντμήσεις, και, ίσως, μεγαλύτερες ελευθερίες, που θα άξιζε να συνοπολογιστούν σε μιαν αναλυτικότερη διερεύνηση της ταυτότητας του ανώνυμου μεταφραστή.

Τα Σχόλια θα μπορούσαν, επίσης, να περιλαμβάνουν και πρόσθετο (γλωσσικό, πραγματολογικό και θεματολογικό) υπομνηματισμό, που λείπει από την Εισαγωγή (π.χ. δεν σχολιάζονται οι ενδιαφέροντες αρχαϊσμοί και τα λόγια στοιχεία των δύο πρώτων κειμένων, σχολιάζεται

αλλά δεν ερμηνεύεται η ισοπέδωση των διαλεκτικών στοιχείων στις σ. 96-97, δεν γίνεται σαφές ποιος εκφέρει τον λόγο στη σ. 116³⁹ κ.ε., και δεν σχολιάζονται οι ενδεχόμενες συνδέσεις των σ. 150-151 με το νεοελληνικό γλωσσικό ζήτημα).

Το *Γλωσσάρι* είναι, γενικά, χρήσιμο, αλλά θα έπρεπε να πλουτιστεί περισσότερο, τόσο με λήμματα, όσο και με πρόσθετες σημασίες των λέξεων που συμπεριλαμβάνονται στα λήμματα: έτσι, π.χ., θα έπρεπε να ερμηνεύονται και τα: *ἄδεια* («γράμματα ἀδείας»), *ἄι* (από τουρκ. *vay*;), *ἀναίσθητος* (= λιπόθυμος), *ἀνιάτα* (ουσ.), *ἀνεμπιστοσύνη*, *ἀσύστατος* (= αστόχαστος, ἀμυαλός), *δικαιολόγημα*, *δουλεία* (= ερωτοδουλεία, μοιχεία), *εἶτι*, *ἐμπέρδωμα*, *μονόφορα*, *παθητός* (σ. 104²¹), *πατίρω*, *πάτσος* (= μπάτσος), *πληροφορῶ* (= ικανοποιώ, δίνω χαρά), *πολιτεύεται* (απρός.), *προβάλλω* (= προτείνω), *προμηθεύομαι* (παθητ.), *στελετία*, *σφετερίζω*, *τεράστιον* (ουσ.), *τραχηλιά*, *τυχαίνει* (απρός.), *ὑβριτα*, *ὑποχονδριακά* (ουσ.).

Μερικές πρόσθετες παρατηρήσεις και διορθώσεις: λήμμα *ἀσύστατος*, γράφει: γεμάτος· λ. *ἐκστήθου*, γρ.: *ἐκτήθου*· λ. *ἐραστής*, γρ.: ἔνοια τῆς ἴδιας λέξης· λ. *ζηλία*, γρ.: *ζηλεία*· λ. *κατσίβελος*, *κατσίβελα*, γρ.: *κατσίβελος* κτλ.· λ. *μετ(ε)ωρίζομαι*, γρ.: *μετωρίζομαι*, *μετώρισμα*, *μέτωρον*· λ. *ζετζίτωμένη*, γρ.: *ζετσιπωμένη*· λ. *δραμαῖ*, γρ.: *δραμιά*· λ. *τζαζήρι*, γρ.: *τσαζίρι*· λ. *τσερεμόνια*, γρ.: *τσερεμόνια*, *τσεριμόνια*, *τσερεμονιάρης*.

*

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι και τα δύο βιβλία του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Ε.Ι.Ε. που παρουσιάστηκαν εδώ αποτελούν συμβολές στη μελέτη των ελληνικών λογοτεχνικών μεταφράσεων και διασκευών του 18ου αι., και ότι, παρόλο που οι στόχοι και η εμβέλεια τους είναι διαφορετικοί, και άνισοι, δίνουν την ευκαιρία γόνιμου προβληματισμού γύρω από ανοιχτά, ακόμα, ζητήματα έκδοσης και σχολιασμού των κειμένων της εποχής.

Στον καθαυτό εκδοτικό τομέα, η εργασία της Άννας Ταμπάκη φαίνεται να έχει στόχο μόνο την πρώτη πλήρη ανακοίνωση των κειμένων: περιορίζεται σε έντιμη, αλλά, σχεδόν ασχολίαστη, «πιστή μεταγραφή» τους, ακολουθώντας ασύμφορα πρότυπα άλλων μελετητών του «νεοελληνικού διαφωτισμού»: η εργασία του Αλέξη Πολίτη ακολουθεί εκδοτικά πρότυπα που δοκιμάστηκαν με επιτυχία σε κείμενα της «πρωτονεοελληνικής» και «κρητικής» λογοτεχνίας, και έχει, ορθά, ως στόχο της μια πρώτη φιλολογική παρουσίαση του κειμένου: διέπεται, ωστόσο, από προχειρότητα και τα αποτελέσματα απέχουν πολύ από το να είναι ικανοποιητικά.

Ενώ και οι δύο προσπάθειες ξεκινούν από ιστορικό, κυρίως, προβληματισμό, η δοκιμή του Αλέξη Πολίτη έχει βιβλιογραφικό και εκδοτικό, κυρίως, ενδιαφέρον, θέτοντας, παράλληλα, χωρίς ωστόσο να τα προωθεί ουσιαστικά, διάφορα συναφή προβλήματα που αφορούν την έμμετρη αφήγηση της *Νέας Ιστορίας Αθέσθη Κυθηραίου* και το έντυπο λαϊκό λογοτεχνικό βιβλίο της εποχής· η δοκιμή της Άννας Ταμπάκη έχει, κυρίως, συγκριτικοφιλολογικό ενδιαφέρον, και προωθεί ορισμένα ζητήματα που αφορούν τη συγγραφική δραστηριότητα των πρώτων τριών τετάρτων του 18ου αι. στις Παραδουνάβειες Ηγεμονίες, με επίκεντρο τις

θεατρικές μεταφράσεις της εποχής, και ειδικότερα τις χειρόγραφες πεζές μεταφράσεις τριών μολιερικών κωμωδιών.

Τέλος, και τα δύο βιβλία δίνουν μια εικόνα των μεγάλων δυνατοτήτων δύο αξιόλογων και παραγωγικών ερευνητών του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Ε.Ι.Ε. Σ' αυτό εναπόκειται να δώσει έμφαση και να συστηματοποιήσει την πάρεργη, για την ώρα, δραστηριότητά του στον τομέα της εκδοτικής.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

'Η Έλληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821. 'Ανθολογία κειμένων με εισαγωγή και σχόλια Νίκου Κ. Ψημμένου. Τόμος Α, *'Η κυριαρχία του 'Αριστοτελισμού. Προκορυδαλική και κορυδαλική περίοδος.* Τόμος Β, *'Η επικράτηση της νεωτερικής φιλοσοφίας. Μετακορυδαλική περίοδος.* 'Αθήνα, 'Εκδόσεις «Γνώση», 1988-1989, σελ. 315, 566.

Τριανταπέντε και πλέον χρόνια πέρασαν από τότε πού, στην πρώτη ανθολογία κειμένων Νεοελλήνων στοχαστών¹, ό έπιμελητής της Εύάγγελος Π. Παπανούτσος καταδίκασε τó γεγονός ότι ή παιδεία μας «στέκεται προσηλωμένη στα πολύ μακρινά, στους κλασικούς χρόνους τής έλληνικής αρχαιότητας, και τά κοντινά δέν τά βλέπει, ούτε τά λογαριάζει». «'Εχει δημιουργηθεί και πλατιά διαδοθεΐ», προσέθετε ό Παπανούτσος, «ό ιστορικά άνεδαφικός και για τήν έθνική μας παιδεία επικίνδυνος μύθος ότι [...] στους μαύρους για τó δύστυχο έθνος μας αιώνες τής δουλείας, ό 'Ελληνισμός χάνει τήν πνευματική του δημιουργικότητα, πέφτει σιγά-σιγά στην άμάθεια και στη βαρβαρότητα και τίποτα πιά αξιόλογο, στην περιοχή τής 'Επιστήμης και τής Φιλοσοφίας, δέν παράγει», με άποτέλεσμα νά άκρωτηριάζουμε «τήν πνευματική μας ιστορία», ν' άφαιρούμε από τήν παιδεία του 'Εθνους «τήν ιδέα τής άκατάλυτης διάρκειας, τής άδιάσπαστης συνέχειας», νά άγνοοοΐμε «τήν πνευματική ιστορία του 'Εθνους μας» και νά έπιδιδόμαστε σέ «ξενηλασία στην περιοχή του πνεύματος [ή όποία] είναι πάντοτε άπόδειξη κουφότητας και μικρόνοιας».

Στή δική του άνθολόγηση τών κειμένων τής νεοελληνικής φιλοσοφίας, ό συγγρ. Ν. Ψημμένος παρατηρεί ότι οί παραπάνω διαπιστώσεις δέν έχουν χάσει «όχι όσο και, ίσως, όχι όπως θά έπρεπε» τήν ισχύ τους και έπισημαίνει τά βήματα πού έχουν συντελεστεί μέχρι σήμερα, με τήν έκδοση διαφόρων συνθετικών μελετών ή μονογραφιών, τήν όργάνωση έπιστημονικών συναντήσεων, συμποσίων και συνεδρίων, τήν έκπόνηση σχετικών διδακτορικών διατριβών κ.ά., τήν ένίσχυση γενικότερα του ένδιαφέροντος για τή μελέτη τής φιλοσοφικής σκέψης τών νεώτερων χρόνων, πράγμα πού επέβαλε και τήν έκδοση του νέου αυτού άνθολο-

1. *Νεοελληνική Φιλοσοφία*, τόμοι Α'-Β', έπιμέλεια Ε. Π. Παπανούτσου (Βασική Βιβλιοθήκη, άρ. 35, 36).

γίου. Στόχος του, όπως τὸν διατυπώνει ὁ ἴδιος: (α) νὰ καταστήσει προσιτὰ στὸ εὐρύτερο κοινὸ κάποια ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δυσεύρετα κείμενα, ἢ μελέτη τῶν ὁποίων θὰ συμβάλει σίγουρα στὴν πιὸ ὀλοκληρωμένη γνώση μιᾶς περιόδου τῆς ἱστορίας μας ποῦ ὡς πρὶν ἀπὸ λίγες δεκαετίες δὲν εἶχε ιδιαίτερα ἐρευνηθεῖ· β) νὰ προσφέρει σὲ ὅσους ἐνδιαφέρονται γι' αὐτὴν τὴν πιὸ ὀλοκληρωμένη γνώση ἕνα πρῶτο ὀδηγητικὸ νῆμα, ποῦ ἴσως τοὺς βοηθήσει στὴν ἐπίπονη προσπάθειά τους νὰ παρακολουθήσουν τὴν ὄχι ἀπρόσκοπτη καί, ὅπως φαίνεται, ὄχι ἀδιάκοπη πορεία τῆς νεοελληνικῆς σκέψης ἀπὸ τις παραμονές τῆς ἀλωσης τῆς Κωνσταντινούπολης ὡς τις παραμονές τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγώνα τοῦ Γένους ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ· γ) νὰ καταδείξει τις βασικότερες δυσκολίες κάθε προσπάθειας νὰ προσεγγίσει κανεὶς γενικὰ εἶτε τὸ σύνολο εἶτε μέρος μόνο τῆς πορείας αὐτῆς, ποῦ καθὼς ἐκτείνεται ὡς τις ἑλληνικὲς παροικίες τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης καὶ καθὼς διαπλέκεται μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ τὴ νεώτερη δυτικὴ φιλοσοφία ἐμφανίζεται ἀκόμη καὶ στοὺς πλέον ἐπίμονους ἐρευνητές της ὡς ἕνα ἄκρως δυσερμήνευτο ἱστορικὸ φαινόμενο».

Ἄν ἐπιχειρήσουμε νὰ ἐγγίσουμε ἔστω καὶ ἀκροθιγῶς τὴ λογικὴ ἢ ὁποῖα διακατέχει τὴν προσπάθεια αὐτή, ποῦ σὲ μεγάλο βαθμὸ εἶναι ἐπιτυχής, θὰ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ξεπερνᾷ κατὰ πολὺ τὰ ὅρια μιᾶς ἀπλῆς παράταξης «φιλοσοφικῶν» κειμένων καὶ ἐντάσσεται, τὸ ἴδιο δικαιωματικά, τόσο στὸν τομέα τῆς Φιλοσοφίας, εἰδικότερα τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας, ὅσο καὶ τῆς Ἱστορίας, ἢ, γιὰ τὸ ἀκριβέστερο, τῆς ὑπέρβασής της: τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας², ὡς «συνάντηση δύο ροπῶν: Φιλοσοφίας καὶ Ἱστορίας»³.

Ὁ συγγρ. ἀντιλαμβάνεται σωστὰ ὅτι εἶναι ἀδύνατη ἢ παράλληλη μελέτη ἢ, ἀκόμη περισσότερο, ἢ ἀντιδιαστολὴ «λογικοῦ» καὶ «ἱστορικοῦ»⁴, τὰ ὁποῖα ἀντιθέτως πρέπει νὰ τὰ δοῦμε μέσα σ' ἕνα ἐνιαῖο σύνολο καὶ ὅτι τὴ λογικὴ, τὴ δυναμικὴ τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης, τῆς σκέψης γενικότερα, μπορούμε νὰ τὴ μελετήσουμε μόνο μέσα στὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι. Ἀντιλαμβάνεται ὅτι μεταξὺ φιλοσοφικῆς σκέψης καὶ ἱστορικοῦ γεγονότος ὑπάρχει στενὴ, ἂν καὶ μονόδρομη, συνάρτηση, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ πρώτη βγαίνει μέσα ἀπὸ τὴ βαθύτερη μελέτη τοῦ

2. Πρόδρομο, κύριο ἐκπρόσωπο τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, γενάρχη τῶν ἐκπροσώπων τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας, ὁ Κ. Ι. Δεσποτόπουλος (*Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας κατὰ Πλάτωνα*, Ἀθήνα 1982, σ. 13-14) θεωρεῖ τὸν Πλάτωνα. Τὸν ὄρο «Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας», ὡς κλάδο τῆς Φιλοσοφίας, χρησιμοποιεῖ πρῶτος, μὲ τὴν ἔννοια ποῦ δίνει ὁ συγγρ. στὸ Ἀνθολογίό του, ὁ Βολταῖρος τὸ 1765 στὸ ἔργο του *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations*, τόμ. Α', Εἰσαγωγή, ἐνῶ ὁ Χέρντερ ἐξαιρεῖ τὸν ιδιαίτερο ρόλο τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας στὴ μελέτη τῶν βαθύτερων νόμων ἐξέλιξης τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας.

3. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Προσπελάσεις τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ στὸ χῶρο τῆς ἱστοριονομίας, *Δευκαλίων* 21 (1978) 47.

4. Ὁ Χέγκελ εἶναι κατηγορηματικός: «Πρέπει νὰ ἀπορρίψουμε», γράφει, «τὴ φαινομενικὴ ἀντίθεση μεταξὺ Ἱστορίας καὶ Φιλοσοφίας, καὶ τοῦτο γιατί μέσα στὴ ροὴ τῆς ἱστορίας ἐνυπάρχει πάντα μιὰ λογικὴ ροὴ, μιὰ λογικὴ ἐξέλιξη» (G. W. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, Στουτγάρδη 1939, Εἰσαγωγή Α', § 12-13).

δεύτερου, τῆς ἐνδότερης ὑπαρξιακῆς του λογικῆς, καὶ ὄχι τὸ ἀντίθετο. Ὁ ὀρισμὸς τῆς Φιλοσοφίας ὡς ἀένας προσπάθειας νὰ δοθεῖ ἐπιστημονικὴ, ὀρθολογικὴ ἀπάντηση στὰ προβλήματα τοῦ ἀνθρώπου, τῆς κοινωνίας γενικότερα, μέσα στὸ ἱστορικὸ γίνεσθαι, δείχνει τὴ στενὴ, ἀδιάφρηκτη, διαλεκτικὴ σύνδεση τῆς Ἱστορίας μὲ τὴ Φιλοσοφία, πάνω στὸ ἴδιο πεδίο ἐρευνητικῆς ἐργασίας. Ἡ Ἱστορία προσφέρει, ταξινομεῖ τὰ στοιχεῖα, μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἡ Φιλοσοφία, εἰδικότερα ἡ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας, ἀναζητᾷ τις ἐσωτερικὲς διασυνδέσεις τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, τὴ λογικὴ δομὴ τῆς ἱστορικῆς γνώσης, τὸ βαθύτερο νόημα τοῦ ἱστορικῶ γίνεσθαι. «Ἡ φιλοσοφία, στὴν εὐρύτερὴ της ἔννοια», γράφει ὁ συγγρ., «ἀποτελεῖ ἔκφραση καὶ διάθλαση στὸ θεωρητικὸ ἐπίπεδο τῶν γενικότερων πνευματικῶν διεργασιῶν καὶ ζυμώσεων ἐνὸς λαοῦ στὴν προσπάθειά του νὰ ἐπιλύσει τὰ πάντα ἐπιτακτικὰ προβλήματά του» (Α', 31).

Ἀναλύοντας τὴ μέθοδο ποὺ ἀκολουθεῖ, τὴν ἐργοκεντρικὴ μέθοδο τῆς γραμματολογίας, τὴ μέθοδο ποὺ στηρίζεται στὰ κείμενα καὶ παρουσιάζει τὴ σκέψη στὴν ἱστορικὴ τῆς ἀλληλουχία καὶ ἐξέλιξη, ὁ συγγρ. τονίζει ὅτι «ὄλες οἱ μαρτυρίες γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ παραγωγή ἐνὸς λαοῦ σὲ μιὰ δεδομένη ἐποχὴ τῆς ἱστορίας του ἀξιολογοῦνται ὄχι ὡς πρὸς τὸν βαθμὸ ποὺ συμβάλλουν στὴν ἀνάδειξη τῆς πρωτοτυπίας ἢ τῆς δημιουργικῆς πνοῆς ποὺ διακρίνει τὴ σκέψη κάποιων ἐπιφανῶν φιλοσόφων, ἀλλὰ ὡς πρὸς τὸν βαθμὸ ποὺ μᾶς διευκολύνουν νὰ γνωρίσουμε καταρχὴν τις προγενέστερες πνευματικὲς διεργασίες καὶ ζυμώσεις καὶ στὴν συνέχεια τὸν τρόπον, μὲ τὸν ὁποῖο παλαιότερα τέθηκαν καὶ λύθηκαν, ὅσο λύθηκαν, τὰ σημαντικότερα προβλήματά του» (ἰ.π.).

Στὴν παρουσίαση τῆς ὅλης προβληματικῆς του, παρακολουθεῖ τὸν τρόπο ἐμφάνισης καὶ διάδοσης τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν μέσα σὲ μιὰ μακρόχρονη ἱστορικὴ διάρκειά, ἀναζητᾷ τὰ πολιτικοκοινωνικὰ ἢ ἄλλα ἐνδιαφέροντα ποὺ στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου τροφοδότησαν (ἀλλὰ καὶ τὸν βαθμὸ στὸν ὁποῖο τροφοδότησαν) τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ τῶν Ἑλλήνων, τόσο ἐκείνων τῆς Ἀνατολῆς ὅσο καὶ ἐκείνων ποὺ ζοῦσαν στὴ Δύση. Στὴν προσπάθειά του αὐτὴ στηρίζεται στὶς πηγές καὶ στὸν συγκεκριμένο πνευματικὸ περίγυρο, θεωρώντας τα προϊόντα μιᾶς δεδομένης κάθε φορὰ ἱστορικῆς πραγματικότητας καὶ ἐρμηνεύοντάς τα μὲ βάση τὰ κριτήρια τῆς ἐποχῆς. Δὲν περιορίζεται στὴν ἀναδίφηση ἢ στὴν καταγραφή τῆς παρουσίας εἴτε τῆς διαδοχῆς τῶν διαφόρων ἱστορικῶν γεγονότων, ἔτσι ὅπως αὐτὰ ἔκαναν τὴν ἐμφάνισή τους στὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας, εἴτε τῆς περιληπτικῆς συμπύκνωσης ἀτομικῶν περιστατικῶν, ἀλλὰ ἀναζητᾷ τὸ δεσμὸ καὶ τὴν ἀλληλουχία τῶν ἐπιμέρους γεγονότων (ὄχι ὡς ἀπλῶν συμβάντων γιὰ ἐξωτερικὴ θέαση, ἀλλὰ μέσω τῶν σκέψεων ποὺ κρύβονται μέσα σὲ αὐτὰ καὶ ἐκφράζονται μὲ αὐτά⁵)· προσπαθεῖ νὰ κατανοήσῃ τὸν ἐσωτερικὸ τους ρυθμὸ, τὸν λογικὸ εἰρμὸ τῆς διαδοχῆς τους, βαθύτερες δομὲς καὶ αἰτίες· ἀναζητᾷ μέσα ἀπὸ τὴν (ὑποκειμενικὴ) ἐλευθερία, τὴν (ἀντικειμενικὴ) ἀναγκαιότητα, τὴν ὁποῖα, γιὰ νὰ ἐπαναλάβουμε τὰ λόγια τοῦ Spinoza, διέπουν οἱ «αἰώνιοι νόμοι καὶ κανόνες τῆς φύσης»⁶.

5. Collingwood, *The Idea of History*, Ὁξφόρδη 1956, σ. 214.

6. Spinoza, *Ethica*, Pars IV, Propos. 50, schol. σημ. 7.

ἀναζητᾶ τὸν τρόπο λειτουργίας τοῦ λόγου, ἢ τοῦ ἄ-λόγου μέσα στὴν ἱστορική διάρκεια.

Ἐδῶ πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε καὶ ἓνα ἀκόμη στοιχεῖο, ποῦ θὰ μπορούσε, ἴσως, νὰ περάσει ἀπαρατήρητο ἀπὸ τὸν ἀμύητο ἀναγνώστη, ἀλλὰ τὸ ὁποῖο ἐκφράζει ἀσφαλῶς μιὰ συνειδητὴ ἐπιλογή: Ὁ συγγρ. δὲν τιτλοφορεῖ τὸ ἔργο του «Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία», ἀλλὰ «Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸ 1453 ὡς τὸ 1821» θέλοντας προφανῶς νὰ τονίσει, καὶ στὸν τίτλο, τὴν ἰδέα τῆς συνέχειας τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, τὸ ὅτι στὴ σκέψη ἐνὸς λαοῦ, ἄρα καὶ τοῦ δικοῦ μας, σινικὰ τεῖχη καὶ διαχωριστικὲς γραμμὲς δὲν ὑπάρχουν καὶ οὔτε μποροῦν νὰ ὑπάρξουν, ὅτι «ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα δὲν τιθασεύεται σὲ διαγράμματα καὶ σχήματα τῶν ὁποίων ἐρευνητῶν τῆς» (Α', 49), χωρὶς μὲ αὐτὸ νὰ ὑπονοεῖ ὅτι πρέπει νὰ δεχθοῦμε τὴ θεωρία τῆς γραμμικῆς ἐξέλιξης. Ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη, ἀκολουθώντας μιὰ ἐξελικτικὴ πορεία πρὸς ἀνώτερα συνεχῶς στάδια ἐξέλιξης, δὲν διαρρηγνύει ποτὲ τοὺς δεσμούς τῆς μὲ προηγούμενες καταστάσεις καὶ ἀντιλήψεις, ἀλλὰ διατηρεῖ, ἐνσωματώνει στοιχεῖα καὶ ἐκείνου ἀκόμη ἀπὸ τὸ ὁποῖο θέλει νὰ διαχωριστεῖ.

Ἡ σκέψη προχωρεῖ ἀπὸ τὰ ἀπλούστερα στὰ συνθετότερα στὴ βάση ἐνὸς ἀναγκαίου αἰτιατοῦ δεσμοῦ, ἐνὸς νομοτελειακοῦ συνειρμοῦ, ποῦ συνδέει τὴν κάθε νέα φιλοσοφικὴ ἢ ἐπιστημονικὴ γνῶση μὲ τὴν προηγούμενη ἢ μὲ τὸ σύνολο τῶν προηγούμενων βαθμίδων ἐξέλιξης τοῦ πνεύματος (Πλάτων: ἡ φιλοσοφία εἶναι γενικὴ ἐπιστήμη τῶν ὄντων, τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν αἰτίων).

Ἡ παρουσίαση, στὸ ἀνθολόγιο, τῶν κυριότερων ἔργων τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέψης, ὄχι τόσο σὲ χρονικὴ ὥς σὲ λογικὴ παράταξη, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἰωάννου ὡς τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα, μὲ τὴν ἰδιαίτερη ὑπογράμμιση τῆς τομῆς, μέσα στὴν ἀδιάρρηκτὴ συνέχεια, τῆς προσφοράς τοῦ Κορυδαλέα (ἀπόλυτα σωστὴ ἢ παρατήρησις τοῦ συγγρ. ὅτι «ἡ διαίρεσις σὲ προκορυδαλικὴ, κορυδαλικὴ καὶ μετακορυδαλικὴ περίοδο [εἶναι] σχηματικὴ καὶ κατὰ συνέπειαν ἀθεμελίωτη», Α', 43), ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ παρακολούθησις τοῦ ἔλλογου στοιχείου μέσα σὲ μιὰ μακρόχρονη ἱστορικὴ περίοδο, ἐπιβεβαιώνουν μὲ σαφήνεια τὴν ἐνότητα τῆς ἑλληνικῆς (φιλοσοφικῆς) σκέψης καὶ πιστεύουμε ὅτι ἀποτελοῦν τὸ σημαντικότερο στοιχεῖο τοῦ δίτομου αὐτοῦ ἔργου.

Ἄλλὰ ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ καὶ κάτι ἀκόμη. Σὲ ὅλη τὴν περίοδο τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ, ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη εἶχε ἓναν καθαρὰ παιδευτικὸ χαρακτήρα. Ἡ ἰδέα αὐτὴ, τὴν ὁποία συναντοῦμε ἐξάλλου καὶ στοὺς ἴδιους τοὺς δημιουργοὺς τῶν ἔργων ποῦ ἀνθολογοῦνται, ἀλλὰ καὶ σὲ νεώτερους μελετητὲς τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὑπογραμμίζεται, μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση, ἀπὸ τὸν συγγρ. Ὅπως σωστὰ παρατηρεῖ, τὰ διάφορα ὑπομνήματα καὶ ἐγχειρίδια, ὅσο καὶ τὰ συμπιλήματα καὶ οἱ μεταφράσεις τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας, ἀπροορίζονταν συνήθως γιὰ σχολικὴ χρῆσις. Ἡ νεοελληνικὴ φιλοσοφία», συνεχίζει, «ἀναπτύχθηκε σὲ διαρκὴ καὶ σχεδὸν ἀποκλειστικὴ συνάρτησις μὲ τὴ σχολικὴ πράξι» (Α', 32). Ἡ συνάρτησις αὐτὴ ὄχι μόνον ἀποτελεῖ μιὰ «ἀναντίρρητὴ ἀλήθειαν», ἀλλὰ ἐπιβεβαιώνει αὐτὸ ποῦ καὶ ἄλλοτε ἔχουμε ὑπογραμμίσει, ὅτι δηλαδὴ στενοὶ δεσμοὶ συνέχουν, σὲ ὅλη ἐκείνη τὴν περίοδο, τὴ φιλοσοφία, ὡς ὀλική, κατεξοχὴν

ἐπιστήμη, ὡς μεθοδικὴ ἐργασία τοῦ πνεύματος γιὰ τὴ γνώση τοῦ ὄντος, μὲ τὶς ἐπιμέρους φιλοσοφίες ἢ ἐπιστῆμες ποὺ ἐρευνοῦν ἐπιμέρους περιοχὲς τοῦ ὄντος. Τοὺς τελευταίους ιδιαίτερα αἰῶνες — καὶ ἐδῶ ἢ προσφορὰ τοῦ Θεόφιλου Κορυδαλέα εἶναι σημαντικὴ, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ συγγρ.—, ἡ φιλοσοφία συνδέεται στενὰ μὲ τὶς Φυσικὲς-Θετικὲς Ἐπιστῆμες καὶ δὲν μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ ἀνάπτυξη τῶν ἐπιστημῶν αὐτῶν χωρὶς νὰ ὑπονοοῦμε τὴν παράλληλη ἀνάπτυξη τῆς φιλοσοφίας. Καὶ τὸ ἀντίθετο: ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη δὲν ἀναπτύσσεται ἔξω ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ συνδέεται μὲ «πᾶσαν ἐπιστήμην ἀνθρωπίνην»⁷, «ἐρευνᾷ τὰς φύσεις τῶν πραγμάτων» καὶ στηρίζεται στὴ «χρειάν, ἣτις ζωννύει πανταχόθεν τὴν ζωὴν ἡμῶν»⁸ καὶ γιὰ τοῦτο ἀπατάται ὅποιος «νομίζει ὅτι ἐμπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθινὰ φιλόσοφος, χωρὶς τὴν σπουδὴν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν»⁹. «Μὴτ' ἐπιστήμη, μὴτε τέχνη οὐδεμία, δύναται ἢ νὰ παραδοθῆ μὲ εὐκολίαν, ἢ νὰ ἔλθῃ εἰς τελειότητα χωρὶς τὴν χειραγωγίαν τῆς Φιλοσοφίας», γράφει ὁ Ἄδ. Κοραῆς καὶ προσθέτει: «χωρὶς τῆς Φιλοσοφίας κἀνὲν ἐπιστήμης ἢ τέχνης μέρος, καμμία πρᾶξις ἀνθρώπινος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κατευθυνθῆ εἰς καλὴν ἔκβασιν»¹⁰. Τὴν τελευταία ἰδίως προεπαναστατικὴ περίοδο, ἡ φιλοσοφία κάλυπτε «ὅλην τὴν περιοχὴν τῆς ἀνθρωπίνης παιδεύσεως, ἤγουν τὴν θεωρίαν καὶ πρᾶξιν ὅλου ὁμοῦ τῶν χρησίμων εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον»¹¹. ἀγκάλιαζε τὶς φυσιογνωστικὰ καὶ φυσικὰς ἐπιστῆμες, τὰ μαθηματικά, τὴν ἰατρικὴν, ἀλλὰ καὶ ἄλλους τομεῖς τῆς σκέψης. Ἐποτέλοῦσε «τῶν ἐπιστημῶν τὸ ὀλικόν καὶ τέλειον σύστημα»¹², «μία θεωρία ὀλική, ἣτις ἐρευνᾷ τὰς φύσεις τῶν πραγμάτων»¹³ καὶ ἡ ὁποία, γιὰ νὰ πετύχῃ αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ σκοπὸ τῆς, θεωροῦσε ἀπολύτως ἀναγκαῖα τὴ σύνδεσὴ τῆς μὲ «πάντα τὰ εἶδη τῆς μαθήσεως»¹⁴ καὶ ιδιαίτερα μὲ τὶς φυσικὰς ἐπιστῆμες καὶ τὰ μαθηματικά.

Εἴτε τὸ θέλουμε εἴτε ὄχι, ἡ φιλοσοφία ἀποτελεῖ τὸ ἀναγκαῖο καὶ ἀπαραίτητο ὑπόβαθρο τῶν ἐπιστημονικῶν μας ἀναζητήσεων σ' ὅποιονδήποτε τομέα τοῦ ἐπιστητοῦ. Ὅταν μελετοῦμε τὸν τρόπο ἀνάπτυξης τῶν νέων κατακτήσεων τῶν Φυσικῶν-Θετικῶν Ἐπιστημῶν, τὴ σύγκρουση, καὶ τελικὰ τὴν ἐπικράτησίν τους, σὲ σχέση μὲ προϋπάρχουσες ἀντιλήψεις, ὅταν μελετοῦμε τὴ διαλεκτικὴ σχέση τῶν διαφόρων κλάδων τῶν ἐπιμέρους ἐπιστημῶν, ὅταν μελετοῦμε τὴ νέα σχέση

7. Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, *Ἀπολογία*, Βιέννη 1780, σ. 87 (ἐπανέκδοσις «Ἐρμῆς», 1976, σ. 85).

8. Ὁ.π., σ. 98-99 (ἔκδ. «Ἐρμῆς», σ. 96).

9. J. Lalonde, *Ἐπιτομὴ Ἀστρονομίας*, τόμ. Α', (μτφρ. Δ. Δ. Φιλιππίδης), Βιέννη 1803, σελ. XIV.

10. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Πανηγυρικός Ἰσοκράτους Λόγοι καὶ Ἐπιστολαὶ μετὰ σχολίων παλαιῶν καὶ νεωτέρων*, τόμ. 2, Ἀθήνα 1840, σ. 36.

11. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Στοχασμοὶ αὐτοσχέδιοι περὶ τῆς ἐλληνικῆς παιδείας καὶ γλώσσης*, μέρος δεῦτερο, *Ἄπαντα τὰ πρωτότυπα ἔργα*, ἐπιμ. Γ. Βαλέτας, τόμ. Α₂, Ἀθήνα 1964, σ. 900.

12. Εὐγ. Βούλγαρις, *Ἡ Λογικὴ*, Λειψία 1766, σ. 3.

13. Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, *ὁ.π.*, σ. 98 (ἔκδ. «Ἐρμῆς», σ. 96).

14. Ὁ.π., σ. VII (ἔκδ. «Ἐρμῆς», σ. 6).

μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, που η νέα (πνευματική) κατάσταση, με την εξάπλωση των επιστημονικών γνώσεων, δημιουργεί, όταν, τέλος, εξετάζουμε γενικότερα τα προβλήματα, που προκύπτουν από τη μετακένωση των νέων αντίληψεων των επιστημών, δεν κάνουμε φιλοσοφία; *Η πιό συγκεκριμένα, δε μελετούμε ακριβώς τα φιλοσοφικά προβλήματα των επιστημών; *Η, τέλος, δε μελετούμε το βαθύτερο νόημα, το έλλογο στοιχείο που διαπερνά ολόκληρη την ανθρώπινη σκέψη σε μικρότερες ή μεγαλύτερες χρονικές περιόδους;

*Η φιλοσοφία, πλουτίζοντας συνεχώς το περιεχόμενό της με τις νέες κατακτήσεις των επίμερους επιστημών, εξοπλίζει το άτομο, ως έγχρονο όν, με τις απαιτούμενες πνευματικές δυνάμεις που το κάνουν ικανό να απαγκιστρωθεί από τα δεσμευτικά στοιχεία του παρελθόντος και να προχωρήσει σε νέες δημιουργικές συνθέσεις, όπου τα βιώσιμα στοιχεία του παρελθόντος συγκροτούν αρμονικές συζεύξεις με τα ενεργά στοιχεία του παρόντος, δημιουργούν μια αδιάρρηκτη ενότητα μέσα στην ποικιλομορφία της ιστορικής εξέλιξης. «*Η επιστήμη των προγεγεννημένων πράξεων»¹⁵, ή δημιουργική μελέτη του ιστορικού παρελθόντος μάς προσφέρουν σε μεγάλο βαθμό τα μέτρα εκείνα με τα οποία μπορούμε να μετρήσουμε το νόημα των όσων συμβαίνουν στον καιρό μας, αλλά και μάς εξοπλίζουν με τις απαιτούμενες δυνάμεις για τη χάραξη (όχι με ξενηλασίες και αντιγραφές) του δικού μας μέλλοντος, αντλώντας έμπιστοσύνη και από τη δημιουργική μελέτη της πλούσιας ελληνικής φιλοσοφικής σκέψης.

*Εθνικό *Ιδρυμα *Ερευνών
Κέντρο Νεοελληνικών *Ερευνών
*Αθήνα

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΣ

Nicolas Mavrocordatos, Les Loisirs de Philothée. Texte établi, traduit et commenté par *J. Bouchard.* Avant-propos de C. Th. Dimaras. Association pour l'étude des Lumières en Grèce. Les Presses de l'Université de Montréal. Athènes - Montréal 1989, σελ. 249.

Τί είναι ακριβώς τα *Φιλοθέου Πάρεργα*; Μία απόπειρα σύνθεσης μυθιστορηματος, συνένωση σε αφηγηματική μορφή των κλασικών μορφολογικών στοιχείων με τις «νεοτερικές» αντίληψεις, τις καινοτόμες αναζητήσεις και τις άμφισβητήσεις του πρώιμου αιώνα των Φώτων, είναι ένα κείμενο που προσιδιάζει στο είδος roman philosophique, γραμμένο με βάση την αισθητική απόλαυση, την «ήδονη» της καθαρά λογοτεχνικής έμπειρίας, είναι ένα έργο μετέωρο, άποσπασματικό, ένα «όλοκληρωμένο απόσπασμα», που κατορθώνει να συνενώσει ποικίλα στοιχεία¹; *Ο «άναστηλωτής» του κειμένου του Ν. Μ., έπιμελητής της παρούσας

15. Πολύβιος, **Ιστορία*, Α', 1, 2.

1. *Φιλοθέου Πάρεργα*, Εισαγωγή, σ. 48 κ.έ.

κριτικής έκδοσης Jacques Bouchard άπαντᾶ ώς έξής: «Cette antiquaille composite trouve apparemment son lieu de référence dans le trésor de la culture hellénique; imitant les Anciens, Nicolas rivalise d'esprit et de goût avec eux comme il s'agissait de contemporains, —tant l'hellénisme impose un système de valeurs intemporel qui garde toujours une obsédante actualité. Apparemment seulement, car ce conglomerat de fragments à l'antique marque davantage le bris de la tradition et les lignes de fuite de cette nouvelle perspective témoignent plus de baroque que de l'Antiquité: cette fracture du discours exprime l'homme précaire —le Phanariote— en cet instant de jouissance, entre l'angoisse et l'espoir, que fut l'Époque des Tulipes»². Αύτῃ ἡ τελευταία έκφραση μᾶς έπιτρέπει νᾶ περάσουμε στὸν δημιουργό, στὸν σκεπτόμενο Φαναριώτῃ, τὸν δεύτερο στὴ σειρά σπουδαῖο Μαυροκορδάτο, τὸν Νικόλαο. "Έναν λόγιο μὲ γερεῖς τίς βάσεις τῆς έλληνικῆς του παιδείας, έξοικειωμένο μὲ τὴ σκέψη τῶν Νεοτέρων (Modernes) ἀλλὰ καὶ ταυτοχρόνως τόσο κοντὰ στὴν ἀτμόσφαιρα τῆς Ἄνατολῆς. Ἡ ἐποχὴ τῶν Τουλιπῶν, περίοδος σημαντικὴ γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ πολιτισμικὴ ἀνθιση, φαίνεται, ὅπως εὔστοχα σημειώνει στὰ οἰκεία σημεῖα ὁ έκδότης, νᾶ διαποτίζει τὰ Φ.Π. Ἡ περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα εἶναι ἀσφαλῶς αὐτή: δὲν εἶναι χωρὶς σημασία τὸ γεγονός ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀφήγησης ξετυλίγεται μέσα στοὺς σαγηνευτικούς ὀθωμανικούς κήπους τῆς Κωνσταντινούπολης, χώρους ὅπου ἀναπτύχθηκε στὸν μέγιστο βαθμὸ ἡ ραφιναρισμένη τέχνη τῆς περιόδου τῆς τουρκικῆς «Ἄναγέννησης». Ἐχει δοθεῖ ἄρκετὰ συχνὰ ἔμφαση σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ μείζονα στοιχεῖα τῆς πλοκῆς τῆς ἀφήγησης: τὴ μεταμφίεση σὲ Πέρση ἐνὸς ἀπὸ τὰ πρόσωπα τοῦ ἔργου. Ὁ χειρισμὸς καὶ μόνον αὐτοῦ τοῦ εὔστοχου, καὶ προδρομικοῦ σὲ σχέση μὲ τίς Περσικὲς Ἐπιστολὲς τοῦ Montesquieu, έξωτικοῦ εὐρήματος δὲν ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ σημεῖο τοῦ ἔργου, ὅπου γίνεται αἰσθητὸ τὸ θελκτικὸ μωσαϊκὸ τῶν μοτίβων τῆς Ἄνατολῆς. Γιατὶ γιὰ τὸν Φαναριώτῃ λόγιο, ἡ ἴδια ἡ Ἄνατολή, στίς ποικίλες έκφάνσεις της, ὅπως τὴ βίωμε καθημερινὰ στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ ἀρχόμενου 18ου αἰώνα, τόπο συρροῆς ἑτερόκλιτων, δυτικῶν καὶ ἀνατολικῶν ἀνθρώπων τύπων, εἶναι μέρος τῆς σύνθετης πραγματικότητας ποὺ τὸν περιβάλλει. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἀραβικὴ λογοτεχνία, τὰ μοτίβα της, ἡ ἀνατολικὴ σοφία, ἀποτελοῦν στοιχεῖα πνευματικῆς ἀναστροφῆς καὶ έξοικείωσης. Νομίζω ὅτι σὲ αὐτὸ τὸ διπλὸ πλέγμα σημειομένων ἐγγράφεται τὸ πόνημά του. Ὅπως σμίγουν μὲ ἄρμονικὸ καὶ εὔσχημο τρόπο ἡ Ἀρχαιότητα καὶ οἱ Μοντέρνοι Χρόνοι, ἔτσι σμίγουν, συναπαντιοῦνται στὸ At Meydani, στοὺς κήπους ἀλλὰ καὶ στὴν περιδιάβαση μιᾶς φυλακῆς τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς περιγραφῆς ἀλλοεθνῶν ἀπατεώνων, στοὺς χώρους δηλαδὴ τῆς διαδοχικῆς δράσης, ἡ Ἄνατολή μὲ τὴ Δύση.

Ἡ κριτικὴ, δίγλωσση έκδοση (έλληνικᾶ-γαλλικᾶ) ποὺ μᾶς προτείνει μετὰ ἀπὸ πολύχρονη καὶ ἐπίπονη ἐπεξεργασία ὁ Jacques Bouchard ἔρχεται ὕστερα ἀπὸ δύο αἰῶνες νᾶ καλύψει τὴν προσδοκία τοῦ Ν.Μ. νᾶ καταστοῦν τὰ Φιλοθέου Πάρεργα προσιτὰ στὸ εὐρωπαϊκὸ κοινό. Τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου ἐπέτρεψε σὲ ἓνα

2. Ὁ.π., σ. 50.

έργο, τὸ ὁποῖο ἀσφαλῶς ἀνήκει ὀργανικὰ στὴν εὐρωπαϊκὴ République des Lettres, νὰ γνωρίσει μιὰν ἄρτια καὶ καλαισθητὴ ἔκδοση. Στὰ κεφάλαια τῆς διεισδυτικῆς Εἰσαγωγῆς τοῦ ὁ ἐπιμελητῆς ἐρμηνεύει μὲ γνώση, ποῦ ἔχει ἀποδειχθεῖ μὲ ὅσα παλαιότερα δημοσιεύματά τοῦ ἀφιέρωσε στὸ ἴδιο θέμα, τὴν πνευματικὴ φυσιογνωμία τοῦ Ν.Μ., τὸ γενικότερο ἐνδιαφέρον τοῦ ἐπιφανοῦς Φαναριώτη γιὰ τὰ ζητήματα ἠθικοῦ καὶ πολιτικοῦ στοχασμοῦ. Ἀναλύει ἐξαντλητικὰ ὅλα τὰ σωζόμενα χειρόγραφα (12 τὸν ἀριθμὸ) ἐνῶ στὴ συνέχεια προβαίνει σὲ μιὰ λεπτὴ ἀποτίμηση τοῦ ἰδιάζοντος αὐτοῦ ἔργου, προσπαθώντας νὰ τὸ ἐντάξει εἰδολογικά. Στὸ τέλος ἐπιχειρεῖ μιὰ στοχαστικὴ ἀποτίμηση τοῦ μεταφραστικοῦ τοῦ ἐγχειρήματος. Τὸ ἔργο δημοσιεύεται στὴ σειρά «Νέα Ἑλληνικά Κείμενα» τοῦ Ὁμίλου Μελέτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, σειρά ποῦ ἔχει στὸ ἐνεργητικὸ της καὶ ἄλλες σημαντικὲς ἐκδόσεις φαναριωτικῶν κειμένων, ὅπως τοῦ Καταρτζῆ, τοῦ Κοδρικᾶ, κτλ. Τὸ βιβλίον προλογίζει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς.

Ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς ἦταν ἀπὸ τοὺς πρώτους ποῦ ξεχώρισαν τὸ ἔργο τοῦτο τοῦ Ν.Μ.³. Ἐπανερχεται μετὰ ἀπὸ τόσα χρόνια, γιὰ νὰ μιλήσει γιὰ παλαιούς του γνώριμους: τὸν κόσμον τῶν Φαναριωτῶν, τὸ πολὺπλοκον στὶς σημάψεις του «μυθιστόρημα» τοῦ Ν.Μ., ἂν μπορούμε νὰ τὸ θεωρήσουμε ἔτσι, τὶς νοητικὲς διεργασίες ποῦ ὀδήγησαν σὲ αὐτό, τὴ θέση ποῦ προσλαμβάνει ἢ ἀρχαιομάθεια καθὼς καὶ ἡ ἀδιάλειπτη χρῆση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας ὡς πολιτισμικοῦ ἀγαθοῦ καὶ διαχρονικῆς γλώσσας παιδείας μέσα στὸ γεωγραφικὸ φάσμα τῆς Ἀνατολῆς (σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὰ λατινικά, γλώσσα παιδείας στὴ Δύση). Αὐτὸ τὸ καθοριστικὸ στοιχεῖο τῆς χρήσης μιᾶς κοινῆ ἀποδεκτῆς στοὺς λόγιους κύκλους ἀρχαίζουσας γλώσσας, μαζὶ μὲ τὴν ἐκδηλωμένη, πάγια διάθεση τῆς *μίμησης* τῶν Ἀρχαίων (Πλατωνικοὶ Διάλογοι, Λουκιανός), θὰ δώσει τὰ μορφολογικὰ ὄπλα στὸν Ν.Μ. γιὰ νὰ πλάσει τὸ καλοῦπι τοῦ μοναδικοῦ «λογοτεχνικοῦ» ἔργου ποῦ μᾶς κληροδότησε. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, τὸ πνευματικὸ προζύμι ποῦ κρύβουν τὰ *Φ.Π.* εἶναι ἀναμφίβολα οἱ βυζαντινὲς παραδόσεις, τὸ παραινετικὸ εἶδος ποῦ βρίσκουμε στὰ συμβουλευτικὰ κείμενα καὶ στοὺς *Καθρέπτες Ἡγεμόνων*. Σὲ αὐτὰ προστίθεται ἡ συγχρονία, οἱ φιλοσοφικὲς καὶ λογοτεχνικὲς ἐνασχολήσεις τοῦ ἀρχόμενου αἰῶνα τῶν Ἑγκυκλοπαιδιστῶν, οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες, ἡ ριζοσπαστικὴ σκέψη, ὁ ἐμπειρισμός. Ἀλλὰ στὴν τελικὴ μορφοποίηση τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Φαναριώτη ἡγεμόνα παίζει ρόλον καὶ ὁ συσχετισμὸς μὲ τὴν ἐξουσία. Τέκνα τῆς πολιτικῆς εὐλυγισίας μιᾶς ἀνερχόμενης κοινωνικῆς ὁμάδας, οἱ Φαναριῶτες ἡγεμόνες, καὶ φυσικὰ οἱ Μαυροκορδάτοι, ἐμπεδώνουν τὸ ἀποδεκτὸ ἀπὸ τοὺς περισσότερους φιλοσόφους τῶν Φώτων δῖραμα τοῦ «πεφωτισμένου δεσποτισμοῦ». Οἱ αὐλῆς τῶν Γερμανικῶν κρατιδίων, μὲ τὰ ὁποῖα γειτνιάζουν οἱ Ρουμανικὲς χῶρες, ἐπισημαίνει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, τοὺς παρέχουν πρότυπα πρὸς μίμηση, προσιτὰ στοὺς στόχους καὶ στὰ μεγέθη τους.

3. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Τὰ «Φιλοθέου Πάρεργα», ἐφ. *Τὸ Βῆμα* 14, 21, 28 Αὐγ. καὶ 4 Σεπτ. 1964· βλ. τώρα στὸν τόμον μὲ μελετήματα τοῦ ἴδιου *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 1977, Ἑρμῆς, σ. 263-282.

Ἡ *Εἰσαγωγή* τῆς ἔκδοσης διαιρεῖται σὲ τέσσερα κεφάλαια. Τὸ πρῶτο, μὲ τίτλο «Nicolas Mavrocordatos. Sa vie et son œuvre» ἀποτελεῖ, ὅπως ὑποδηλώνεται ἐξἄλλου, μία βιο-εργογραφικὴ προσέγγιση. Ἐδῶ ὁ ἐκδότης, καλὸς γνώστης τῶν πραγμάτων, προβαίνει σὲ μιὰ συνολικὴ καταγραφή καὶ ἀποτίμηση τοῦ ἔργου τοῦ Ν.Μ. Ὅπως εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ σημειώσω καὶ παραπάνω, γίνεται ἔκδηλη ἡ τάση τοῦ λόγιου ἡγεμόνα γιὰ ἐνασχόληση μὲ ζητήματα ἠθικῆς καὶ πολιτικοῦ στοχασμοῦ (π.χ. τὸ *Περὶ Καθηκόντων* ἢ τὸ ἀνέκδοτο *Ἐγχειρίδιον ἐν ᾧ γινώμαι καὶ φροντισματα περὶ ἤθη καὶ πολιτείας*, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ μιὰ ἀπάντηση στὰ *Maximes* τοῦ La Rochefoucauld, ἢ ἀκόμη τὸ *Νουθεσία τοῦ ἀοιδίμου Αὐθέντου Νικολάου Βοεβόδα πρὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ Κωνσταντῖνον Βοεβόδα Αὐθέντην καὶ ὁ Ψόγος Νικοτιανῆς*). Ἐκδηλῆ εἶναι καὶ μέσα στὰ πλαίσια τῆς παραδοσιακῆς διδακτικῆς ἡ διάθεση γιὰ μίμηση ποὺ τὸν χαρακτηρίζει, κυρίως σὲ κατηγορίες κειμένων, ὅπως οἱ ἀρχαῖζοντες τοῦ *Διάλογοι*, κατὰ μίμηση τοῦ Λουκιανοῦ. Στὸν τομέα τοῦ πολιτικοῦ στοχασμοῦ, οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Ν.Μ. περὶ «ἀπολυταρχισμοῦ» ἐκτίθενται στὸ *Ἐπιστολαί τινες κατὰ μίμῃσιν τῶν τοῦ Φαλάριδος*, μὲ τίς ὅποιες ἀσχολήθηκε παλαιότερα ὁ ἐκδότης⁴. Ἐπίσης ὁ ἐκδότης ἐπισημαίνει τὸ ὀγκωδέστατο καὶ σημαντικὸ ἐπιστολικὸ ἔργο τοῦ Ν.Μ., τὸ ὁποῖο παραμένει ἀκαταλογογράφητο. Τὴν εἰκόνα τῆς πληθώρας τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ Ν.Μ. συμπληρώνουν ὀρισμένες ποιητικὲς ἀσκήσεις· ἄλλα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ποιήματα ἔχουν ἐκδοθεῖ, ἐνῶ ἄλλα παραμένουν σὲ χειρόγραφη μορφή.

Τὸ δεύτερο κεφάλαιο τῆς *Εἰσαγωγῆς*, μὲ τίτλο «Les Loisirs de Philothée. Étude textologique» ὑποδιαιρεῖται σὲ τέσσερα τμήματα, ποὺ ἔχουν ἀντιστοίχως ὡς ἀντικείμενο:

(1ο) *l'établissement du texte*, τὴν ἀποκατάσταση δηλαδὴ τοῦ κειμένου μὲ βάση τὸ σύνολο τῶν χειρογράφων. Αὐτὸ τὸ μέρος, καρπὸς τῆς μακρόχρονης καὶ ἐξονυχιστικῆς ἔρευνας τοῦ J.B., περιλαμβάνει τὴν ἀπογραφή καὶ κατάταξη τῶν σωζομένων χειρογράφων σὲ ὁμοειδεῖς κατηγορίες. Ἐξετάζονται 12 χειρόγραφα, διάσπαρτα σήμερα σὲ βιβλιοθήκες τῆς Εὐρώπης, στὴν Ἑλλάδα καθὼς καὶ στὴν Τουρκία (Ἄγκυρα).

(2ο) *Les états du texte*, τὰ διαδοχικὰ δηλαδὴ στάδια τοῦ κειμένου. Ἐδῶ ἐπιχειρεῖται ἡ ἐρμηνευτικὴ ἀποτίμηση τῶν ἐπάλληλων γραμματικῶν, ὑπολογικῶν καὶ ἑννοιολογικῶν ἀλλαγῶν ποὺ ἔχουν ὑποστῆ τὰ παραπάνω χειρόγραφα κείμενα σὲ διαφορετικοὺς χρόνους. Ἴσως ἡ τελευταία κατηγορία, αὐτὴ δηλαδὴ ποὺ ἀναφέρεται στὶς ἑννοιολογικὲς διαφοροποιήσεις, νὰ παρουσιάζει τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ ἐν πολλοῖς ἐδῶ διαγράφεται καὶ ἡ ἐξέλιξη τοῦ στοχασμοῦ τοῦ συγγραφέα. Ἀπὸ τίς περισσότερο ἀξιόλογες στὸ ἰδεολογικὸ πεδίο ἀλλαγές εἶναι ἀσφαλῶς αὐτὴ ποὺ ἐπισημαίνει ὁ J.B., τῆς ἀντικατάστασης δηλαδὴ, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις τοῦ ὄρου *Γραικὸς* ἀπὸ τὸν ὄρο *Ἑλληνας*⁵. Ἐπίσης οἱ

4. J. Bouchard, Les lettres fictives de Nicolas Mavrocordatos à la manière de Phalaris: Une apologie de l'absolutisme, *Revue des Études Sud-Est Européennes* 13 (1975) 197-207.

5. *Φ.Π.*, δ.π., σ. 41.

άλλαγές πού σημαίνουν τήν ἀποδοχή περισσότερο διακριτικῶν θέσεων καί λιγότερο ἔντονης κριτικῆς σέ ὅσα σημεία τοῦ κειμένου γίνεται λόγος γιά τοὺς Ὀθωμανοὺς, τοὺς θεσμοὺς καί τὶς συνήθειές τους.

(3ο) L'édition princeps. Κριτική ἀναφορά στὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Κωνσταντᾶ, στὰ 1800. Ὁ πρῶτος ἐκδότης στηρίχθηκε σὲ ἓνα καὶ μοναδικὸ χειρόγραφο πού βρῆκε στὸ Βουκουρέστι καὶ μετέφερε ἀργότερα στὴν ιδιαίτερη πατρίδα του, στὸ Πήλιο. Σήμερα τὸ χειρόγραφο φυλάσσεται στὴ Βιβλιοθήκη τῶν Μηλεῶν. Ἐπισημαίνονται οἱ ἀδυναμίες καὶ λανθασμένες ἀναγνώσεις τοῦ χειρογράφου πού μεταφέρθηκαν σ' αὐτὴν τὴν πρώτη ἔκδοση.

(4ο) La présente édition critique. Ὁ ἐκδότης ἐκθέτει τὸν προβληματισμὸ του σχετικά μὲ τὴν τελικὴ ἐπιλογή τῶν χειρογράφων πού θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμεύσουν σὲ μία πληρέστερη, νέα ἔκδοση τοῦ κειμένου. Νομίζω ὅτι ἡ ἐπιχειρηματολογία του εἶναι πειστικὴ, καθὼς μᾶς κατευθύνει στὴν ἀποδοχὴ τῆς ἔκδοσης Κωνσταντᾶ ὡς βασικοῦ κειμένου ἀναφορᾶς, μὲ τὴν παράλληλη χρῆση χειρογράφων πού φέρουν αὐτόγραφες ἢ διορθωμένες ἀπὸ τὸν συγγραφέα σημειώσεις.

Ὁ ἐκδότης προχωρεῖ κατόπιν πρὸς ἓνα ἄλλο ἐπίπεδο ἐρμηνειῶν, προσπαθώντας νὰ ἀνιχνεύσει τὶς πολλαπλές καὶ περίπλοκες διασυνδέσεις τοῦ ἔργου μὲ τὴν ἐποχὴ καὶ τὸ λογοτεχνικὸ εἶδος στὸ ὁποῖο ἀνήκει, καὶ νὰ διακριβώσει τὴν ὕψη, τὴ θέση καὶ τὴν οὐσία αὐτῆς τῆς ἀπόπειρας γραφῆς μέσα στὸν ἀρχόμεινο 18ο αἰῶνα. Ἐδῶ ἀρμόζει νὰ συγκρατήσουμε τὸ γεγονός ὅτι τὰ *Φ.Π.*, προδρομικά καὶ ἀσφαλῶς περισσότερο προωθημένα ἀπὸ τὶς δεκτικότητες καὶ τὶς προσλαμβάνουσες τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καὶ ἴσως τοῦ βαλκανικοῦ χώρου τῆς ἐποχῆς, ἦσαν ὡστόσο ἑναρμονισμένα μὲ τὶς διαθέσεις καὶ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας, καὶ μάλιστα σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε παρόλο πού δὲν ἀξιώθηκαν τὴν ξενόγλωσση ἔκδοση τὴν ὁποία προσδοκοῦσε ὁ Ν.Μ., συνάντησαν εὐνοϊκὸ κλίμα ὑποδοχῆς στὴν Εὐρώπη.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο τῆς Εἰσαγωγῆς, ὁ J.B. προβαίνει μὲ εὐαισθησία σὲ ὁ,τι ὀνομάζει *analyse textuelle* τοῦ ἔργου. Τρεῖς εἶναι οἱ ἄξονες: *Une œuvre fragmentaire*, «*Une espèce de roman*» καὶ *Modernité de l'œuvre*. Ποιητικὴ κατακλείδα τοῦ πρώτου ἄξονα εἶναι γιὰ τὸν J.B. ἡ «ἀποσπασματικότητα» τοῦ κειμένου. Πρόκειται γιὰ ἓνα ὀλοκληρωμένο ἀπόσπασμα, πού τὸ συνέλαβε ὁ συγγραφέας του, ὅπως ὁ καλλιτέχνης —ὁ ζωγράφος ἢ ὁ γλύπτης— συλλαμβάνει καὶ ὀλοκληρῶνει μίαν «μελέτη». Ἐνα ἀπόσπασμα πού συνενώνει, ὅπως εἶπαμε, ἓνα πλῆθος στοιχείων, τὴν κλασικὴ παιδεία καὶ τὴ μίμηση τῶν Ἀρχαίων μαζί μὲ τὴν αἴσθηση τοῦ φευγαλέου καὶ τῆς πρόσκαιρης ἡδονῆς, τὴ μορφολογία τοῦ *baroque* μὲ τὴν ἀναζήτησι τῆς «νεοτερικῆς γνώσης» καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κριτικῆς σκέψης. Εἶναι ἓνα «εἶδος μυθιστορηματος»; Ἦδη τὴν ἐποχὴ τῆς συγγραφῆς του χαρακτηρίστηκε ἔτσι ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους μελετητές του. Ἄρα σὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα ἢ ἀπάντησι μπορεῖ νὰ εἶναι καταρχὴν καταφατικὴ. Τότε, σὲ ποῖο εἶδος ἀνήκει; Ἐγγράφεται σὲ μίαν κατεξοχὴν ἀρχαῖζουσα παράδοσι. Πρόκειται, κατὰ τὸν J.B., γιὰ ἓνα ἐρμητικὸ κείμενο, πού ἀπευθύνεται μὲ τὴν ἐξεζητημένη (ἐδῶ προσπαθῶ νὰ ἀποδώσω τὸν ὄρο *grécieux*) αἰσθητικὴ του σὲ ἓνα ὀλιγάριθμο, ἐκλεπτυσμένο

κοινό. Μεταφέρω αὐτούσια τὴν ἐπιτυχὴ κατὰ τὴν ἀποψή μου ἔκφραση τοῦ J.B.: «Il s'agit plutôt d'un opusculé qui s'adresse aux doctes et appartient aux belles-lettres⁶. Εὐστοχα ἐπίσης προσδιορίζεται παρακάτω ὡς «φιλοσοφικὸ μυθιστόρημα», ἀνάλογο μὲ τὰ δυτικὰ τῆς ἐποχῆς, πρὶν ἀπὸ τὸν Voltaire καὶ τὸν Montesquieu. Ἔχει ἐπισημανθεῖ ἡ χαλαρὴ ἀφηγηματικὴ του δομὴ —«ὀλίγη συνεκτικὴ ὕλη σὲ μία σειρὰ ἀπὸ αὐτοτελεῖς μικρὲς παρουσιάσεις θεμάτων»⁷, καὶ κατὰ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ εἶναι εὐδιάκριτα τὰ δάνεια ποὺ φέρει ἀπὸ τὸν Βοικάκιο καὶ τὶς *Χίλιες καὶ Μία Νύχτες*⁸. Ἄς συμπληρώσω ὡστόσο ὅτι τὰ *Φ.Π.* διατηροῦν σὲ κάθε στάδιο τῆς ἀφήγησης τὴ συνοχὴ ἐνὸς χαλαροῦ ἀλλὰ ὑπαρκτοῦ «μύθου», ἐνῶ οἱ διαφορετικοὶ χώροι δράσης εἶναι συγκεκριμένοι, δηλωμένοι καὶ πραγματικοί. Τὸ ἔργο, παρ' ὅλη τὴ γραμμικὴ δομὴ του καὶ τὴν ὑποτυπώδη ἐξέλιξη τοῦ μύθου του, δὲν εἶναι στατικὸ. Ἡ ἀποκάλυψη τῆς ταυτότητος τοῦ Κορνήλιου παρέχει στὸν Ν.Μ. τὴν εὐκαιρίαν νὰ πλέξει μία περιπετειώδη ἀφήγηση, καθαρὰ μυθιστορηματικῆς ὕφης⁹. Τέλος μὲ τὸ εὔρημα τῆς φυλακῆς ἀξιοποιεῖ στὸ ἔπακρο τὴ δυνατότητα περιγραφῆς χαρακτήρων.

Τὶ ὑποδηλώνει ἡ λέξη *Πάρεργα*; Δύο μεταφραστικὲς ἀπόπειρες μᾶς δίνουν τὶς δύο πιθανὲς ἐρμηνεῖες: *Oeuvres Mineures* ἢ *Loisirs*. Ὁ J.B. ἀντιπαρέρχεται τὴν πρώτη ἀπόδοση, γιὰ νὰ σταθεῖ στὴ δεύτερη, ποὺ καὶ αὐτὴ ἐξἄλλου εἶναι πολυσήμαντη: δευτερεύουσα ἐνασχόληση, σὲ σχέση μὲ τὴν ἐπίσημη ιδιότητα τοῦ ἀφηγητῆ —ἐὰν ἀποδεχοῦμε τὴν ταύτιση τοῦ συγγραφέα μὲ τὸν ἀφηγητῆ τῆς ἱστορίας, τὸν Φιλόθεο, ἀφηγητῆ πανταχοῦ παρόντα καὶ παντογνώστη (omniprésent καὶ omniscient)¹⁰—, δευτερεύουσα θέση ποὺ καταλαμβάνει ἡ λογοτεχνικὴ πράξη στὸ σύνολο τῶν συγγραφικῶν καὶ πνευματικῶν δραστηριοτήτων τοῦ Ν.Μ., ἢ, ἀκόμη, τὸ σύνολο τῶν «καθημερινῶν ἡδονῶν τῆς ζωῆς» ἐνὸς *homméte homme*. Ὅσες χαρὲς περιγράφονται στὰ *Φ.Π.*: περίπατοι στοὺς ἰδιωτικὸς κήπους τῆς Πόλης, συζητήσεις μὲ φίλους, ἡ ἀπόλαυση τοῦ καλοῦ φαγητοῦ, διαθεσιμότητα ἀπέναντι στὴ ζωὴ¹¹.

Ἐρχόμαστε τώρα στὴ *modernité* τοῦ ἔργου. Στὰ *Φ.Π.* ἐμφανίζεται μία καινούρια ἐπιστημολογία ποὺ δηλώνει τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ σκέψη στὴν ὑπεροχὴ μίας ὀρθολογιστικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Ν.Μ., χρησιμοποιοῦντας τὰ πρόσωπα τοῦ ἔργου, ἐκθέτει τὶς ἀπόψεις του γιὰ τοὺς παλαιοὺς καὶ τοὺς νέους φιλοσόφους (τὸν Πλάτωνα¹², τὸν Ἀριστοτέλη, τοὺς Στωϊκοὺς, τοὺς Ἐπικούρειους ἀλλὰ καὶ τὸν *σοφώτατο* Bacon, τὸν Hobbes καὶ τὸν La Rochefoucauld). Σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἀποδοχὴ τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν ὁ Ν.Μ. διαμορφώνει, κατὰ

6. Εἰσαγωγὴ, σ. 51.

7. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Τὰ «Φιλοθέου Πάρεργα», *δ.π.*, σ. 268.

8. *Ο.π.*, σ. 268.

9. *Φ.Π.*, σ. 104-109.

10. *Ο.π.*, Εἰσαγωγὴ, σ. 53.

11. *Ο.π.*, σ. 52.

12. Τὸ θέμα ἀνέλυσε πρῶτος ὁ Ἄλκης Ἀγγέλου, *Πλάτωνος Τύχαι (Ἡ λόγια παράδοση στὴν Τουρκοκρατία)*, Ἀθήνα 1963, σ. 66 κ.έ.

τὸν J.B., μιὰ «ἐκλεκτικὴ» στάση, καθὼς οἱ ἀπόψεις του περὶ μεταφυσικῆς εἶναι χριστιανικές, οἱ περὶ φυσικῆς βασίζονται στοὺς μοντέρνους, ἡ ἠθικὴ του εἶναι ἀριστοτελικὴ ἐνῶ τέλος οἱ πολιτικὲς του θεωρήσεις στηρίζονται στὸν Πλάτωνα¹³. Ἐκθέτει ἀκόμη τὶς σκέψεις του γιὰ τὶς παλαιὲς καὶ σύγχρονες του πολιτικὲς θεωρίες· ἀποδέχεται τὸν ἀπολυταρχισμό, πού τὸ πρότυπό του τὸ βρίσκει στὸ πρόσωπο τοῦ Σουλτάνου Ἀχμέτ Γ', ἐνῶ ἀντιμετωπίζει μὲ σκεπτικισμό τὶς θεωρίες τοῦ Μακιαβέλι. Στὰ θρησκευτικὰ ζητήματα βλέπει κριτικὰ τὶς ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸν ὀρθολογισμό, καταδικάζει ἀνεπιφύλακτα τὴ δεισιδαιμονία καὶ τὸν θρησκευτικὸ φανατισμό. Τέλος ἀπασχολοῦν ἐντονα τὸν στοχασμό του τὰ μεγάλα λογοτεχνικὰ ζητήματα καὶ οἱ ἀντίστοιχες συζητήσεις πού κατακτοῦν ἔδαφος τὴν ἴδια ἐποχὴ στὴν Εὐρώπη, ὅπως εἶναι ἡ Διαμάχη τῶν Ἀρχαίων καὶ τῶν Νεοτέρων ἢ ἡ ἠθικότητά τοῦ θεάτρου· οἱ θέσεις του σχετικὰ μὲ τὸ τελευταῖο θέμα εἶναι ταυτοχρόνως δεῖκτες τῆς καλῆς ἐνημέρωσης πού ἔχει γύρω ἀπὸ τὴν σύγχρονή του εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία (π.χ. ὁ J.B. ἀναδεικνύει ὠραῖα τὶς μνῆμες Μολιέρου πού περιέχουν τὰ *Φ.Π.*)¹⁴.

Τὰ *Φ.Π.* ἐγκαινιάζουν μιὰ νέα ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία ἀρχίζει νὰ μορφοποιεῖται ἕνα «νεοτερικὸ» πνεῦμα, μιὰ ἠθικὴ πού αὐτονομεῖται ἐν τέλει ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη θρησκευτικὴ καὶ στηρίζεται κυρίως στὴν ἀνάπτυξη τῆς κριτικῆς σκέψης. Ἔτσι τὸ πρῶμο αὐτὸ κείμενο ἀποκαλύπτει τρεῖς ζωογόνους πηγές ἐμπνευσης: τὴν ἐλευθέρη, κριτικὴ στάση τοῦ συγγραφέα, πού εἶναι βαθιὰ διαποτισμένη ἀπὸ μιὰ διάθεση συγκριτισμοῦ, τὴν πολὺπλευρὴ περιέργειά του γιὰ τὸ ἐπιστητό, καὶ τὴν ἐπιθυμία πού ἀναδύεται ἀπὸ τὸ ἔργο γιὰ νὰ κατακτηθεῖ ἡ γῆμη, ἔστω καὶ πρόσκαιρη εὐτυχία¹⁵.

Ἡ μετάφραση: Στὸ οἰκεῖο κεφάλαιο πού τιτλοφορεῖται «La traduction ou sous l'invocation de Paul-Louis Courier» ὁ J.B. μᾶς εἰσάγει στὴν προβληματικὴ πού τὸν ὀδήγησε νὰ ἐπιλέξει τὸν συγκεκριμένο τρόπο μετάφρασης. Ὁ 18ος αἰώνας γνώρισε δύο τουλάχιστον ἀπόπειρες γιὰ νὰ ἀποδοθοῦν στὸ εὐρωπαϊκὸ κοινὸ τὰ *Φ.Π.* Ἐμμεσα γίνεται μνεῖα καὶ γιὰ μιὰ τρίτη μετάφραση τοῦ ἔργου. Τίποτε ἀπὸ αὐτὰ δὲν ἔφθασε ὡς ἐμᾶς. Πρέπει λοιπὸν ὁ μεταφραστὴς νὰ δώσει ἐξαρχῆς λύσεις. Σχετικὰ μὲ τὴν ἰδιομορφία τοῦ κειμένου μᾶς λέει χαρακτηριστικὰ ὁ J.B. πὼς ἐνῶ τὸ ἔργο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἔννοιες δανεισμένες ἀπὸ μιὰ γλῶσσα ἀρχαῖζουσα, προβάλλει σημερινά, σύγχρονα τοῦ Ν.Μ., ἔννοιες δηλαδὴ ἐν χρήσει κατὰ τὴ δεύτερη δεκαετία τοῦ 18ου αἰώνα. Ὁ μεταφραστὴς ἐπιλέγει, μὲ μεγάλη ἐπιτυχία, τὸν δύσκολο ρόλο νὰ ἀναστυλώσει γλωσσικὰ τὰ *Φ.Π.* στὴ γαλλικὴ τους ἀπόδοση. Γι' αὐτὸ ἀποκλείει εὐθὺς ἐξαρχῆς κάθε λέξη πού ἐμφανίζεται στὴ γαλλικὴ γλῶσσα μετὰ τὰ 1789 καὶ χρησιμοποιοῖ τὸ λεξιλόγιό πού ἀποδεδειγμένα ὑπῆρχε στὸ Παλαιὸ Καθεστῶς (: Ancien Régime). Ἀποδίδει προσεκτικὰ τὶς ἑλληνικὲς ἐκφράσεις μὲ τὶς ἀντίστοιχες εὐρωπαϊκὲς ἐννοιολογικὲς

13. Σημειώσεις, σ. 223, σημ. 78.

14. Ὁ.π., σ. 226, σημ. 130· σ. 234, σημ. 233.

15. Εἰσαγωγή, σ. 58.

ἀποχρώσεις τοῦ αἰῶνα τῶν Φώτων: *εὐσεβεῖς, dévots· ἡσυχασταί, quiétistes· ἀνέχομαι, tolérer· ἐλευθέρα ἀναστροφή, vivre en libertin· φιλαυτία, amour-propre, κτλ.* Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἀποδίδει τὸ λεξιλόγιο τοῦ Ν.Μ. πὺ μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ σὲ ὀθωμανικοὺς θεσμοὺς: *Βασιλεὺς, Sultan ἢ Grand Seigneur· δικαστῆς, cadí· ἔγγραφο, firman, κτλ.* "Ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ἀναγνωρίζει, τόλμησε, καὶ κατὰ τὴ γνώμη μου τὸ πέτυχε καλά, νὰ «ἀναδημιουργήσει» στὰ γαλλικὰ ἓνα κείμενο πὺ νὰ θυμίζει μὲ τὸ ὕφος καὶ τὸ λεκτικὸ του τὴν αὐγὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Ἡ προσεκτικὴ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου, μὲ τὴν ἀντικριστὴ μετάφραση, καταλαμβάνει τίς σελίδες 68-213 τοῦ βιβλίου. Τὸ ἑλληνικὸ κείμενο συνοδεύεται ἀπὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, ἐνῶ στὴ δημοσίευση τοῦ κειμένου διατηρεῖται καὶ ἡ σελιδαρίθμηση τῆς πρώτης ἔκδοσης Κωνσταντᾶ. Ἄλλὰ ἡ ἐπίπονη ἐργασία τοῦ J.B. δὲν σταματᾷ ἐδῶ: οἱ πλούσιες βιβλιογραφικὲς παραπομπὲς πὺ παρατίθενται μὲ βάση τὸ γαλλικὸ κείμενο φωτίζουν τὰ *Φ.Π.*, συγκρίνοντας τὰ γραφόμενα τοῦ Ν.Μ. μὲ τὰ ἱστορικὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς, ἢ ἀποκαλύπτοντας τίς πολυπληθεῖς πηγές του. Τὸ πόνημα τοῦ J.B. τὸ ὀλοκληρώνουν οἱ Πίνακες: προτάσσεται ἓνα πολὺ χρήσιμο εὐρετήριο ἐννοιῶν καὶ ἀκολουθεῖ ἓνα εὐρετήριο κυρίων ὀνομάτων.

"Ἄρτια φιλολογικὴ ἐργασία καὶ καλαίσθητη τεχνικά, ἡ ἔκδοση πὺ ὀφείλομε στὸν Jacques Bouchard, ἔχει τὸ πλεονέκτημα νὰ συνενώνει περισσότερες ἀπὸ μία ἀρετές: γερὴ ἱστορικὴ γνώση, φιλολογικὴ εὐσυνειδησία καὶ ἐπάρκεια καὶ τέλος τὴν ἀγάπη γιὰ τὸ κείμενο, τὴν εὐαισθησία τοῦ λογοτέχνη καὶ τοῦ μεταφραστῆ.

Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν
Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν
Ἀθήνα

ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ

Γεωργία Ἀποστολοπούλου, Ὁ ἑγελιανὸς φιλόσοφος Ἰωάννης Μενάγιας. Εἰσαγωγή - Κείμενα - Μαρτυρίες, Ἰωάννινα 1988, σελ. 128. (Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Δωδώνη, Παράρτημα ἀρ. 38).

Ὁ Ἰωάννης Μενάγιας (Ἀργοστόλι 1811-Μπάντεν Αὐστρίας 1870) ὕπῆρξε φιλόσοφος τοῦ προφορικοῦ λόγου καὶ ἄφησε ἐλάχιστα δείγματα τοῦ στοχασμοῦ του. Ὡστόσο, δημιούργησε στὸν νεοελληνικὸ χῶρο ἓνα ρεῦμα ἑγελιανισμοῦ καὶ ἐμφανίζεται ὡς ὁ πρῶτος Ἑλληνας ἑγελιανός. Ἡ ἀναπληρώτρια καθηγήτρια στὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων κ. Γεωργία Ἀποστολοπούλου προσπαθεῖ στὴν μονογραφία της αὐτὴ νὰ ἀνασυγκροτήσει τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του, διαγράφοντας ταυτόχρονα τίς ἀπαρχές τοῦ ἑλληνικοῦ ἑγελιανισμοῦ. Ἦδη τὸ ἐνδιαφέρον τῆς συγγρ. γιὰ τὸν ἑγελιανισμό στὴν Ἑλλάδα ἔχει ἐκδηλωθεῖ μὲ προηγούμενες ἐργασίες της, θέτοντας ἔτσι ξανά τὸ θέμα στὸ πλαίσιο τῆς μελέτης τοῦ νεότερου ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ. Ἡ πρωτοτυπία τῆς μονογραφίας γιὰ τὸν Μ. εἶναι ἐμφανῆς κυρίως ἀπὸ τὴν ἐπιλογή ὡς θέματος τῆς προσωπικότητας ἐνός διανοουμένου πὺ προτίμησε τὴν ἀφάνεια ἀπὸ τὴν αἴγλη ἐνός πρωταγωνιστῆ τῆς

πολιτικής ή της διανόησης. Ἡ συγγρ. ἀντιπαρέρχεται τὴν ἰδιομορφία αὐτῆ τοῦ χαρακτήρα τοῦ Μ. καὶ προχωρεῖ, ἀκολουθώντας τὴ βιογραφικὴ μέθοδο, στὴν προσφορά τῆς γόνιμης ἀλλὰ περιορισμένης διδασκαλικῆς του σταδιοδρομίας στὴν Κεφαλονιά.

Ἡ ἔρευνα ποῦ ἐπιτελέσθηκε γύρω ἀπὸ τὶς σπουδὲς τοῦ Μ. στὴ Λειψία ἀποκάλυψε τὸ χειρόγραφο τῆς ἀνέκδοτης διατριβῆς του, ἡ ὁποία σώζεται στὸ Ἄρχεϊο τοῦ Πανεπιστημίου Κάρλ Μάρξ τῆς Λειψίας, καθὼς καὶ μία σειρά ἀπὸ ἔγγραφα καὶ κείμενα ποῦ ἀφοροῦν τὴν ὑποστήριξή της (παραπεμπτικά ἔγγραφα, εἰσηγητικὲς ἐκθέσεις ἀρμοδίων καθηγητῶν) καὶ ἓνα σύντομο αὐτοβιογραφικὸ σημείωμα ποῦ ὑπόβαλε ὁ Μ. γιὰ τὴν ἀνακήρυξή του ὡς διδάκτορα τῆς φιλοσοφίας.

Μετὰ ἀπὸ τὶς σπουδὲς του στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία, ὅπου ὁ Μ. δέχθηκε τὰ φιλοσοφικὰ μηνύματα τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀκολούθησαν σπουδὲς στὴν Πίζα, ὅπου τὸ 1833 ἀναγορεύθηκε διδάκτωρ τῆς νομικῆς, καὶ στὸ Μόναχο καὶ Βερολίνο, ὅπου ἐξοικειώθηκε μὲ τὴν ἐγελιανὴ φιλοσοφία. Στὴ Λειψία μελετᾷ τὰ ἔργα τῶν ἐρβατιανῶν ἀντιπάλων τῶν ἐγελιανῶν καὶ ὑποστηρίζει τὴ διατριβή του μὲ θέμα τὴ φιλοσοφία τοῦ Descartes. Μὲ τέτοια πνευματικὰ ἐφόδια ἐπιστρέφει στὴν Κεφαλονιά, ὅπου συμβάλλει ἀποφασιστικὰ τὴν ἐξοικείωση τῶν διανοουμένων τοῦ νησιοῦ, ριζοσπαστῶν καὶ ὑποστηρικτῶν τοῦ ἐπαναστατικοῦ πνεύματος τοῦ 1848 μὲ τὴν ἐγελιανὴ φιλοσοφία.

Στὴν ἐπιλογή τοῦ θέματος τῆς διατριβῆς του ὁ Μ. ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ τὴ μαθητεία του στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ μαθήματα τῶν Schelling, Werder, Hotho στὸ Βερολίνο, τὰ ὁποῖα περιστρέφονταν γύρω ἀπὸ τὴν καρτεσιανὴ φιλοσοφία. Στὴ διατριβή του ἐξετάζει τὴ φιλοσοφία τοῦ Descartes ὄχι ὡς ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας ἀλλὰ ὡς ἐγελιανὸς φιλόσοφος, ἀναζητώντας τὰ ἔχνη τῆς διαλεκτικῆς τοῦ πνεύματος στὰ πλαίσια τοῦ καρτεσιανισμοῦ. Ἡ μελέτη τῶν ἔργων τοῦ Descartes προκύπτει ἀπὸ τὰ παραθέματα, τὰ ὁποῖα ἐπιλέγει στὴν ἐργασία του. Ἡ συγγρ. τονίζει τὸ γεγονός (σ. 44) ὅτι ὁ Μ. δὲν εἶναι ἀπλῶς ἓνας παθητικὸς δέκτης ἐπιδράσεων ἀλλὰ ὅτι: «ἐκθέτει τὴ δική του ἐρμηνεία γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Descartes, ἐπιβάλλει καὶ ὀρισμένες ἀρχές». Πρῶτη ἀρχὴ στὴν ἐξέταση τῆς σκέψης τοῦ Μ. εἶναι ἡ προτεραιότητα τῆς ἐσωτερικῆς συστηματικῆς συνοχῆς τῆς ἐρμηνείας του καὶ ἡ δεύτερη ὅτι ἡ διαπίστωση τῶν ἐπιδράσεων παίξει πλέον βοηθητικὸ ρόλο. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ συγγρ. προβαίνει σὲ κριτικὴ τῆς μηχανιστικῆς θεωρίας τῶν ἐπιδράσεων καὶ συζητεῖ τὴν ἐφαρμογὴ στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας τῶν κοινωνιογλωσσικῶν συμφραζομένων (Kontext).

Τὸ περιεχόμενο τῆς διατριβῆς τοῦ Μ. διαμορφώνεται σύμφωνα μὲ τρία προβλήματα τὰ ὁποῖα εἶναι τὰ ἑξῆς: (1) ἡ ταυτότητα τῆς αὐτοσυνειδησίας ὡς καθαρῆ βεβαιότητα, (2) ἡ διαμεσολάβηση τῆς αὐτοσυνειδησίας μὲ τὸ ἀντικείμενο ὡς γνώση ἐν τῷ Θεῷ καὶ (3) ἡ γνώση τῆς φύσης ὡς ἔκτασης τοῦ μὴ ἐγώ. Γιὰ τὸν Μ. ἡ καρτεσιανὴ φιλοσοφία ἀποτελεῖ τὴν ἀπαρχὴ τῆς νεότερης φιλοσοφίας, γιατί ὁ Καρτέσιος ἀναγνωρίζει τὸν ρόλο τῆς καθαρῆς νόησης στὴ φιλοσοφία. Ἡ κριτικὴ του ἔχει κεντρικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τὴν ἀντίθεση τοῦ νοεῖν πρὸς τὸ εἶναι (σ. 51). Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Μ. ἔχουν ἐγελιανίζοντα χαρακτῆρα καὶ χρησιμο-

ποιεί την *Ἐγκυκλοπαίδεια τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν* σὲ σύνοψη, χωρὶς ὅμως νὰ θίγει ὅλα τὰ θέματα ποὺ ὁ Hegel ἐκθέτει στὶς *Παραδόσεις περὶ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας*.

Μοναδικὴ μαρτυρία γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας τοῦ Μ. εἶναι, κατὰ τὴν συγγρ., ἐκείνη τοῦ μαθητῆ του Παύλου Γρατσιαίου σὲ νεκρολογία τοῦ Θεόδωρου Καρούσου, ποὺ ἀνῆκε στὸν κύκλο τῶν μαθητῶν τοῦ Μ. Στὸ κείμενο αὐτὸ βλέπουμε ὅτι ὁ Μ. προσπάθησε σὲ «τοπικὰ πλαίσια νὰ συλλάβει φιλοσοφικὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς καὶ τὰ αἰτήματά του» (σ. 64)· ἀκολουθώντας τὴν ὄντοθεολογικὴ κατεύθυνση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel, ποὺ στηρίζεται στὴ χριστιανικὴ θεολογία, θεωροῦσε ὅτι ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ τὴ βάση τῆς τέχνης καὶ τῆς φιλοσοφικῆς ἐπιστήμης. Ὡστόσο, ὁ Μ. βρισκόταν μακριὰ ἀπὸ τὸν θρησκευτικὸ φανατισμὸ, καὶ ἡ φιλελεύθερη διάσταση τῆς φιλοσοφίας του ἐκδηλώθηκε μὲ τὴν ὑποστήριξη ποὺ ἔδωσε μαζὶ μὲ τὸν κύκλο του στὸν ἀγῶνα τῶν ριζοσπαστῶν. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ, μαζὶ μὲ ἄλλα κείμενα ἀποκαλυπτικὰ γιὰ τὴ δράση τοῦ Μ. ἐπανεκδίδονται στὸ τελευταῖο μέρος τῆς ἀξιόλογης αὐτῆς μονογραφίας.

Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν
Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν
Ἀθήνα

ΡΩΞΑΝΗ Δ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ

C. D. Komodromos, Yialousa Through the Ages, Athens 1987, σελ. 317.

Ἡ ἀξία τοῦ βιβλίου αὐτοῦ δεν βρίσκεται στὴν ἐκθεση τῆς ἱστορίας τῆς κωμοπόλεως Γιαλούσας, ποὺ περιορίζεται στὶς σ. 25-30 καὶ εἶναι ἀτεκμηρίωτη, ἀλλὰ στὶς αυθεντικὲς βιωματικὲς πληροφορίες τοῦ γιὰ τὴν κοινωνικὴ, οικονομικὴ, εκπαιδευτικὴ καὶ πολιτιστικὴ ζωὴ τῆς Γιαλούσας στὴν ἐποχὴ μας ἕως τὴν κατὰληψή τῆς ἀπὸ τὰ τουρκικὰ στρατεύματα στὶς 17 Αὐγούστου 1974, καὶ, προπάντων, στὴν τεκμηριωμένη ἐκθεση τῆς ζωῆς καὶ τῶν ποικίλων δραστηριοτήτων τῶν Γιαλουσιτῶν μεταναστῶν ποὺ ζοῦν στὴν Ἀγγλία, καθὼς καὶ στὴν εικονογράφηση. Κίνητρο τοῦ συγγρ. υπῆρξε ἡ ἀγάπη τοῦ γιὰ τὴν πατρικὴ του γῆ, τὴ Γιαλούσα, τὴν προτελευταία κωμόπολη τῆς χερσονήσου τῆς Καρπασίας πρὸς τὰ ἀνατολικά, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ Ριζοκάρπασο καὶ τὴ μονὴ τοῦ Αποστόλου Ἀνδρέα στὸ ἀνατολικότερο ἄκρο τῆς Κύπρου.

Τὸ βιβλίο διαιρεῖται σὲ τρία μέρη: (α) Ἡ Γιαλούσα δια μέσου τῶν αἰώνων, σ. 21-134, (β) Ἡ Κοινότητα τῶν Γιαλουσιτῶν στὴν Ἀγγλία, σ. 135-198 καὶ (γ) Κατάλογος τῶν Γιαλουσιτῶν κατοίκων τῆς Ἀγγλίας, σ. 199-313, ποὺ ἀκολουθεῖται ἀπὸ Κατάλογο τῶν συνδρομητῶν (σ. 315) καὶ τῶν πληροφοριοδοτῶν (σ. 317). Στὶς πρώτες σελίδες ὑπάρχει χάρτης τῆς Κύπρου, χρονολογικὸς πίνακας τῆς ἱστορίας τῆς Κύπρου, κατάλογος τῶν τοποθεσιῶν καὶ συνοικισμῶν γύρω ἀπὸ τὴ Γιαλούσα, χάρτης τῆς Γιαλούσας καὶ τῶν περιχώρων, χάρτης τῆς χερσονήσου τῆς Καρπασίας, Εἰσαγωγή τοῦ Σωτήρη Ἀργυροῦ, καὶ Πρόλογος τοῦ συγγραφέα.

Το πρώτο μέρος περιλαμβάνει τα εξής κεφάλαια: (1) Πανηγύρια στη Γαλιούσα, σ. 31-36· (2) Οι εκκλησίες, οι ιερείς και οι ψάλτες τους, σ. 36-40, χωρίς χρονολογίες ή άλλες ειδήσεις· (3) Τα σχολεία στη Γαλιούσα, σ. 41-46, με ενδιαφέρουσες αλλά πτωχές ειδήσεις για την ίδρυση του γυμνασίου με ιδιωτική πρωτοβουλία κατά στάδια από το 1948· (4) Η παραγωγή μεταξιού κατ' οίκον, σ. 47· (5) Η χαρουπιά, σ. 48-49· (6) Η ελιά, σ. 50· (7) Η καπνοκαλλιέργεια, σ. 51-53: ήταν η σημαντικότερη καλλιέργεια της Γαλιούσας και της χερσονήσου της Καρπασίας έως το 1974. Από το 1874 χρονολογείται η πρώτη απόπειρα καπνοκαλλιέργειας στη Γαλιούσα, που απέτυχε, το 1911 έγινε νέο ανεπιτυχές πείραμα στη Δευτερά κοντά στη Λευκωσία, από ειδικούς που ήλθαν από τη Συρία, και από το 1928 άρχισαν νέα πειράματα από το Τμήμα Γεωργίας σε διάφορες περιοχές της Κύπρου, που κατέληξαν σε επιτυχείς καλλιέργειες στις επαρχίες Αμμοχώστου και Κερύνειας, που από το τέλος του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου περιορίστηκαν στην Καρπασία. Για τις ειδήσεις αυτές και για τις άλλες για το ίδιο θέμα ο συγγρ. προφανώς χρησιμοποιεί επίσημες στατιστικές, αλλά αγνοεί την περί καπνού εργασία του γεωπόνου Νίκ. Μορφάκη, (*Καπνός ή Νικοτιανή ή Ταβάκος. Πλήρης οδηγός του καπνοκαλλιεργητού*, έν Λευκωσία 1918. Τύποις Θεσσαλονίκης, σ. 58), που περιέχει αξιόλογες πληροφορίες· (8) Επαγγέλματα, ασχολίες και εμπόριο στη Γαλιούσα, σ. 54-63: δίδονται τα ονοματεπώνυμα για κάθε κατηγορία, χωρίς άλλα στοιχεία: δημοπράτες, τράπεζες, φουρνάρικα, κουρείς, κατασκευαστές σκουπών και «φρουκαλιών», σιδεράδες και τενεκετζήδες, χασάπηδες, μαραγκοί, μηχανικοί αυτοκινήτων, χαρουπέμποροι, καρεκλοποιοί, βαφείς υφασμάτων, αμαξοποιοί, οδοντίατροι, γιατροί, σχεδιάστριες ενδυμασιών, στεγνοκαθαριστές, δημοδιδάσκαλοι, ψαράδες, αλευρόμυλοι, νεκροθάφτες, μπακάληδες, δικαστές, μουσικοί, φαρμακοποιοί, τυπογράφοι, σαμαράδες, καθηγητές γυμνασίων, εισαγγελείς, παπουτσήδες, ράφτες, ταβέρνες και καφενεία, ταξί, καπνέμποροι. Η μελέτη των επωνύμων αλλά και μερικών βαπτιστικών στον κατάλογο αυτό έχει μεγάλο γλωσσικό, κοινωνιολογικό και εθνολογικό ενδιαφέρον· (9) Η επικίνδυνη αποστολή μου στη διάρκεια της τουρκικής εισβολής, σ. 64-76: χρονικό της συμμετοχής του συγγρ. στην άμυνα κατά της εισβολής, με συναρπαστικές λεπτομέρειες· (10) Οι τελευταίες μέρες της Γαλιούσας, σ. 77-82· (11) Τα ελλείποντα (αγνοούμενα) πρόσωπα, σ. 83-109, στις σ. 93-109 φωτογραφίες από τη Γαλιούσα παρμένες τη Μεγάλη Παρασκευή του 1976 και στις σ. 87-92 στοιχεία από τη ζωή των εγκλωβισμένων Γαλιουσιτών στους πρώτους μήνες της κατοχής· (12) Χάρτες της Γαλιούσας και των περιχώρων, σ. 111-133.

Το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει σύντομο ιστορικό της κοινότητας των Γαλιουσιτών στην Αγγλία, με βάση την προφορική παράδοση. Ο πρώτος γνωστός μετανάστης έφθασε εκεί το 1909 και το 1930 οι Γαλιουσίτες ήταν μόλις 50. Αυξήθηκαν έκτοτε, ιδίως μετά το 1945. Ένας Γαλιουσίτης ήταν ανάμεσα στα στελέχη της Κυπριακής Αδελφότητας (1935). Πολλοί υπηρέτησαν υποχρεωτικά στον Αγγλικό στρατό κατά τον πόλεμο. Στις σ. 155-158 αναφέρονται οι σχέσεις των μεταναστών με τους αγώνες της Κύπρου και τα πολιτικά προβλήματα

τά της: ο αριθμός των Γιαλουσιτών στην Αγγλία σήμερα ανέρχεται σε 4.000 σε σύνολο 200.000 Κυπρίων. Από τις 4.000 ο συγγρ. μπόρεσε να καταγράψει στον Κατάλογό του (σ. 199-313) τα 3/4. Στις σ. 159-164 δίδονται πληροφορίες για τις οργανώσεις των Γιαλουσιτών στην Αγγλία, από τις οποίες η πρώτη ιδρύθηκε το 1952, όταν οι συγχωριανοί ήσαν περίπου 1.000. Στις σ. 165-181 σκιαγραφούνται οκτώ διακεκριμένοι Γιαλουσίτες της Αγγλίας, και στις σ. 183-198 δίδονται πληροφορίες για σημαντικές επιχειρήσεις Γιαλουσιτών στην ίδια χώρα.

Το τρίτο μέρος, ο Κατάλογος των Γιαλουσιτών στην Αγγλία, είναι ίσως το σημαντικότερο του βιβλίου (σ. 199-313): περιλαμβάνει (α) Αλφαβητικό Πίνακα 3.000 περίπου προσώπων κατά οικογένειες με τις διευθύνσεις τους (σ. 203-298) και (β) Κατάλογο επιχειρήσεων, επαγγελμάτων και άλλων ασχολιών με τα ονόματα και τις διευθύνσεις των σχετικών προσώπων (σ. 295-313). Σ' όλες τις περιπτώσεις δίδονται και τα τηλέφωνα. Οι χρηματοδότες της εκδόσεως ανέρχονται σε δεκαοκτώ (σ. 315), και οι πληροφοριοδότες σε εικοσιτρείς (σ. 317). Ό,τι παρατηρήσαμε για το κεφ. 8 του πρώτου μέρους σχετικά με τα ονόματα ισχύει και για τους δύο Καταλόγους του τρίτου μέρους.

Το βιβλίο πάσχει από έλλειψη βιβλιογραφίας και γραπτών πηγών, που συγχωρείται από το γεγονός ότι ο στόχος του συγγρ. δεν ήταν αυστηρά επιστημονικός —ο ίδιος είναι επιχειρηματίας στο Λονδίνο— αλλά συλλεκτικός και «σωστικός»: η διάσωση και κωδικοποίηση της ζωής και της φυσιογνωμίας της Γιαλούσας και των κατοίκων της στην ίδια την κωμόπολη και στην Ξενιτιά, στην Αγγλία. Το υλικό που διασώζει είναι χρήσιμο κυρίως για κοινωνιολογικές, εθνογραφικές-εθνολογικές, γλωσσολογικές και παρεμφερείς έρευνες, ως πηγή πληροφοριών και ως οδηγός για περαιτέρω έρευνες.

Λευκωσία

ΚΩΣΤΑΣ Π. ΚΥΡΡΗΣ

Griechische Musik und Europa. Antike-Byzanz-Volksmusik der Neuzeit, έκδ. Rudolf M. Brandl - Evangelos Konstantinou, Aachen 1988. Alano-Verl., Ed. Herodot, σελ. 155. (Orbis Musicarum 3).

Ο τόμος αυτός είναι αφιερωμένος στη μνήμη του Samuel Baud-Bovy και περιλαμβάνει τις ανακοινώσεις του συμποσίου που πραγματοποιήθηκε στο Würzburg της Γερμανίας το Μάιο 1986 με θέμα: «Η σχέση της ελληνικής μουσικής με την ευρωπαϊκή μουσική παράδοση» («Die Beziehung der griechischen Musik zur europäischen Musiktradition»). Το συμπόσιο αυτό οργανώθηκε από την «Ελληνογερμανική πρωτοβουλία» του Διεθνούς Κέντρου Επιστημονικής, Οικουμενικής και Πολιτιστικής Συνεργασίας, πρόεδρος της οποίας είναι ο καθηγητής βυζαντινολογίας στο Πανεπιστήμιο του Würzburg κ. Evangelos Konstantinou που, μαζί με τον εθνομουσικολόγο καθηγητή κ. R. M. Brandl, επιμελήθηκε την έκδοση αυτή. Εκτός από τις οκτώ ανακοινώσεις ο τόμος περιλαμβάνει αφιέρωμα

του R. M. Brandl στη μνήμη του Samuel Baud-Bovy καθώς και εισαγωγικό σημείωμα του E. Konstantinou. Ο R. Brandl στο αφιέρωμά του υπογραμμίζει μεταξύ άλλων την τεράστια συμβολή του Baud-Bovy στη μελέτη της ελληνικής δημοτικής μουσικής. Ο E. Konstantinou ως διοργανωτής του συμποσίου στο εισαγωγικό του σημείωμα παρατηρεί ότι κανένα άλλο θέμα δεν θα μπορούσε να διαφωτίσει καλύτερα τις στενές σχέσεις της Γερμανίας και της υπόλοιπης Ευρώπης με την Ελλάδα όσο αυτό του συμποσίου. Έτσι στη συνέχεια αναφέρεται στις σχέσεις αυτές της ελληνικής μουσικής με την Ευρώπη στις διάφορες φάσεις της ιστορικής της πορείας από την ελληνική αρχαιότητα μέχρι σήμερα.

Ο Baud-Bovy στην ανακοίνωσή του («Altgriechische Musik im Musiklexikon von Jean-Jacques Rousseau») σχολιάζει τις απόψεις του Γάλλου φιλόσοφου και μουσικού για την αρχαία ελληνική μουσική στα σχετικά λήμματα του λεξικού του. Όπως παρατηρεί ο Baud-Bovy τα ελληνικά του Rousseau ήταν ανεπαρκή γι' αυτό στηρίχθηκε στις λατινικές μεταφράσεις ελληνικών μουσικοθεωρητικών κειμένων του Δανού Marcus Meibom (1652) καθώς και σε Ιταλούς μουσικοθεωρητικούς. Σημειώνει (σ. 19) ότι «για τον Rousseau η μονοφωνία αξίζει το ίδιο όσο και η πολυφωνία και ότι η μετάβαση από τους πολυπόικιλους τρόπους της αρχαίας ελληνικής μουσικής στο νεώτερο μείζον και έλασσον γένος σημαίνει βέβαια μια αναπόφευκτη εξέλιξη, ωστόσο σε καμιά περίπτωση μια ποιοτική εξέλιξη». Σε σχέση με τον Rousseau, ξεκινώντας από το γεγονός ότι το αρχαίο ελληνικό μουσικοθεωρητικό σύστημα βασίζεται στο τετράχορδο, ο Baud-Bovy επισημαίνει ότι η τετάρτη είναι το βασικό διάστημα πολλών ελληνικών δημοτικών τραγουδιών (σ. 20-21).

Ο Frieder Zaminer («Dorisch in der europäischen Musik») εξετάζει την ονομασία «δώριος» ως μουσικό όρο στις διάφορες μουσικοϊστορικές εποχές. Έτσι θέτει το ερώτημα κατά πόσον υπάρχει κάποια σχέση ανάμεσα στη «δωρική τοκκάτα» του Μπαχ και στη «δωριστί αρμονία» του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Ωστόσο ήδη ο Αριστόξενος στη θέση της παλαιότερης «δωριας αρμονίας» χρησιμοποιεί τον όρο «δώριος τόνος», κάτι που σύμφωνα με τον Zaminer σημαίνει και αλλαγή του περιεχομένου: η παλαιά εννιάφθογγη εναρμόνια διάταξη αντικαταστάθηκε από απλή οκτάφθογγη κλίμακα (σ. 23-30). Μια νέα περίοδος και μια νέα σημασία αρχίζει για τον δώριο, όπως και για τους υπόλοιπους αρχαίους τρόπους, με την αποδοχή της αρχαίας ελληνικής μουσικής θεωρίας από τους Λατίνους. Η σημασία των τρόπων μεταβάλλεται σημαντικά στα πλαίσια της φωνητικής πολυφωνίας του 16ου αιώνα.

Ο Egert Pöhlmann («Vitruvius Schalltheorie und das antike Theater»), στηριζόμενος σε θεωρίες ακουστικής του Βιτρούβιου, προσπαθεί να βγάλει συμπεράσματα για τη δημιουργία του νέου τύπου κτιρίου θεάτρου του Διόνυσου περί το 350 π.Χ. Συσχετίζει εύστοχα και τεκμηριωμένα τις απόψεις για την ακουστική του Βιτρούβιου με αρχαίες ελληνικές πηγές, κυρίως μουσικοθεωρητικές, εντοπίζοντας έτσι, μεταξύ άλλων, τις ίδιες αντιλήψεις στη Μουσική Εισαγωγή ενός Ηρακλείδη, τον οποίο ο Pöhlmann τοποθετεί στον 4ο π.Χ. αιώνα χωρίς ωστόσο να τον ταυτίζει, όπως σημειώνει, με τον Ηρακλείδη Ποντικό (σ.

42-43). Καταλήγοντας παρατηρεί ότι η ακουστική θεωρία του Βιτρούβιου στις βασικές της αρχές έχει τις ρίζες της στη φυσική φιλοσοφία φιλοσόφων της Ιωνίας του 5ου π.Χ. αιώνα, η οποία πρέπει να ήταν γνωστή σε Έλληνες αρχιτέκτονες που κατασκεύασαν το νέο κτίριο θεάτρου στο ιερό του Διόνυσου στην Αθήνα τον 4ο π.Χ. αιώνα.

Ο Δ. Θέμελης («Die Entstehung der neugriechischen Kunstmusik im Anschluß an die europäische Musiktradition im 19. Jahrhundert») αναφέρεται στη γέννηση της νεοελληνικής έντεχνης μουσικής σε σύνδεση με την ευρωπαϊκή μουσική παράδοση του 19ου αιώνα. Όπως είναι γνωστό, ενώ στην ευρωπαϊκή Δύση η λειτουργική μουσική ήδη από τον 9ο αιώνα άρχισε να εξελίσσεται πολυφωνικά συμβάλλοντας αποφασιστικά στην εξέλιξη της έντεχνης ευρωπαϊκής μουσικής, η βυζαντινή μουσική, κυρίως για δογματικούς λόγους, παρέμεινε μονόφωνη. Κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης τουρκοκρατίας η Ελλάδα ήταν, γενικά, απομονωμένη από την υπόλοιπη Ευρώπη. Κάτω από αυτές τις συνθήκες έχει ιδιαίτερη μουσικοϊστορική σημασία το γεγονός ότι στα Επτάνησα δημιουργείται για πρώτη φορά έντεχνη μουσική σύμφωνα με πρότυπα της ευρωπαϊκής μουσικής. Συγκρίνοντας ο Δ. Θέμελης την πρώτη μελοποίηση του «Ύμνου εις την ελευθερία» του Ν. Μάντζαρου, που έγινε ανάμεσα στα 1828 και 1830, με το δεύτερο μέρος (Tempo di Menuetto) από τη σονάτα για πιάνο op. 49 αρ. 9α του Beethoven, εντοπίζει χαρακτηριστικές ομοιότητες τόσο στο ρυθμό όσο και στη μελωδική διάρθρωση, καθώς και ταυτότητα συγκεκριμένων μοτίβων. Οι ομοιότητες αυτές είναι τεκμήρια της προσπάθειας των Επτανησίων συνθετών να συνδέσουν τη νεοελληνική μουσική δημιουργία με την ευρωπαϊκή παράδοση.

Ο Jorgen Raasted («Die Jubili Finalis und die Verwendung von interkalierten Vokalisieren in der Gesangspraxis der Byzantiner»), ερμηνεύοντας ένα χωρίο από το *Musica Disciplina* του μουσικοθεωρητικού Aurelianus Reomensis (9ος αι.), στο οποίο ο Aurelianus αναφέρεται σε συζήτηση που είχε με έναν Έλληνα για τη σημασία των «Noeane» λέξεων, οι οποίες χρησιμοποιούνται σε γρηγοριανά μέλη και αντιστοιχούν στα ηχήματα της βυζαντινής μουσικής, διατυπώνει την άποψη ότι για τον Aurelianus ήταν πεποίθηση η ελληνική προέλευση αυτών των λέξεων. Από άλλες θεωρητικές πηγές της εποχής αυτής είναι γνωστή μια καθαρά πρακτική λειτουργικότητα αυτών των Noeane-λέξεων: υποδήλωση του τόνου, κάτι που ίσχυε και στο χώρο της βυζαντινής μουσικής. Άλλωστε ο Raasted έχει ερευνήσει το θέμα στη πολύτιμη εργασία του *Intonation Formulas and Modal Signatures in Byzantine Musical Manuscripts*, Κοπεγχάγη 1966. Καταλήγοντας ο Raasted συμπεραίνει ότι οι λατινικές Noeane-φόρμουλες προήλθαν από το Βυζάντιο σε συνδυασμό με την αποδοχή της βυζαντινής οκτώηχου.

Ο Γιώργος Αμαργιανάκης («Bemerkungen über die kretische Volksmusik») επισημαίνει ορισμένες ιδιαιτερότητες τόσο στα ριζιτικά τραγούδια όσο και σε χορευτικούς σκοπούς της Κρήτης. Έτσι διαπιστώνει ότι τα ριζιτικά δεν έχουν δική τους μελωδία, αλλά, όπως τα προσόμοια της βυζαντινής μουσικής, δανείζονται τη μελωδία ενός άλλου τραγουδιού, στην οποία προσαρμόζεται το κείμενο

τους. Χαρακτηριστικό είναι επίσης το γεγονός ότι στα ριζίτικα τραγούδια, όπως επίσης και στη βυζαντινή μουσική, το κτίσιμο της μελωδίας δεν γίνεται νότα με νότα, αλλά με μελωδικές φόρμουλες. Πρόκειται για μικρές μελωδικές φράσεις οι οποίες, όπως παρατηρεί, ανάλογα με την περίπτωση διαφοροποιούνται και παραλλάσσονται ανάλογα με το κείμενο, χωρίς ωστόσο να αλλοιώνουν τον πρωταρχικό τους μελωδικό χαρακτήρα. Το ίδιο φαινόμενο εντοπίζει ο συγγραφέας και στη μουσική της κρητικής λύρας στο πλαίσιο της ζωντανής μουσικής πράξης στη σημερινή Κρήτη. Είναι πραγματικά ιδιαίτερα σημαντικό και παρήγορο το γεγονός ότι στη σημερινή τεχνολογική εποχή η παράδοση της δημοτικής μουσικής στην Κρήτη παραμένει γνήσια και ζωντανή.

Ο Christian Ahrens («Griechische Musik des 18. und 19. Jahrhunderts im Urteil zeitgenössischer Autoren») σχολιάζει απόψεις διαφόρων Ευρωπαίων συγγραφέων για την ελληνική δημοτική μουσική του 18ου και 19ου αιώνα επισημαίνοντας σε ορισμένες περιπτώσεις σχετική προκατάληψή τους όσον αφορά την κρίση τους γι' αυτή. Σύμφωνα με τον Ahrens αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι Ευρωπαίοι περιηγητές, που συνήθως είναι ερασιτέχνες, στην αξιολόγηση της ξένης κουλτούρας και μουσικής, και φυσικά και της νεοελληνικής, έχουν πάντοτε ως μέτρο σύγκρισης την ευρωπαϊκή μουσική. Ειδικά στην κρίση τους για την ελληνική δημοτική μουσική όπως και για τη βυζαντινή επηρεάζονταν αρνητικά και από την εξιδανικευμένη αντίληψη που είχαν για τη μουσική της ελληνικής αρχαιότητας. Στις παραπάνω παρατηρήσεις του Ahrens για την προκατάληψη πρέπει να προστεθεί και το γεγονός ότι η έρευνα και η μελέτη τόσο της ελληνικής δημοτικής μουσικής όσο και της βυζαντινής σ' αυτή τη χρονική περίοδο ήταν ακόμα στα σπάργανα και οι εντυπώσεις των ξένων ήταν εντελώς περιστασιακές χωρίς βαθύτερη γνώση της ιστορικής εξέλιξης και σημασίας αυτής της μουσικής —βυζαντινής και δημοτικής.

Τις τελευταίες 55 σελίδες του τόμου καταλαμβάνει εκτεταμένη επεξεργασία της ανακοίνωσης του R. Brandl («Deutsche Reiseberichte des 19. Jahrhunderts als Quellen zur Geschichte der Griechischen Volksmusik»). Σχολιάζοντας κριτικά πληροφορίες για την ελληνική δημοτική μουσική Γερμανών που ταξίδεψαν στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα προσπαθεί να τις αξιοποιήσει ως πηγές για την ιστορία της ελληνικής μουσικής αυτής της εποχής. Ανάμεσα σ' αυτούς τους περιηγητές ο Otto Magnus Stackelberg είναι από τους πρώτους που κατέγραψαν σε ευρωπαϊκή σημειογραφία ελληνικά δημοτικά τραγούδια στις αρχές του 19ου αιώνα. (Βλ. επίσης Δ. Θέμελη, *Καταγραφές ελληνικών μελωδιών από τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα* [Παράρτημα της *ΕΕΦΣΠΘ* αρ. 44, Θεσσαλονίκη 1984], σ. 51-84). Εύλογα λοιπόν ο Brandl αφιερώνει το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας του στις καταγραφές του Stackelberg (σ. 120-152). Ξεκινώντας από τη σκέψη ότι την εποχή εκείνη δεν ήταν δυνατή μια ακριβής εθνομουσικολογική μεταγραφή —κυρίως γιατί δεν ηχογραφούνταν η μουσική όπως σήμερα, αλλά γραφόταν απευθείας στο πεντάγραμμο— επιχειρεί να αποκαταστήσει τις μεταγραφές του Stackelberg με βάση τη γνώση και τις εμπειρίες του από τη σημερινή πράξη της ελληνικής δημοτικής μουσικής (σ. 139 κ.ε.). Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι η

μετατροπή που επιχειρεί ο Brandl του μέτρου των δύο καταγραφών τραγουδιών της Ηπείρου «Ευροσύνη» (2/4) και «Συρτό με τραγούδι» (3/8) σε μέτρο 7/8 δεν είναι άστοχη· μάλιστα για το δεύτερο είχε ζητήσει, όπως σημειώνει (σ. 140), και τη γνώμη του γράφοντος. Πέρα από τα εύστοχα επιχειρήματα του Brandl για τη μετατροπή αυτή του μέτρου 2/4 και 3/8 σε 7/8, δηλαδή σε συρτό-καλαματιανό, είναι αξιοσημείωτο κατά τη γνώμη μου το γεγονός ότι οι Ευρωπαίοι ταξιδιώτες δεν έχουν καταγράψει μελωδίες σε 7/8. Τίθεται λοιπόν το εξής ερώτημα: δεν ήταν εκείνη την εποχή ο συρτός-καλαματιανός τόσο διαδεδομένος όπως σήμερα ή ήταν στους ξένους δύσκολο να αντιληφθούν την ιδιαιτερότητα του ρυθμού του και να τον καταγράψουν; Το τελευταίο μπορεί κανείς να το ισχυρισθεί με αρκετή βεβαιότητα, λαμβάνοντας μάλιστα υπόψη ότι οι ξένοι αυτοί καταγραφείς δεν ήταν εθνομουσικολόγοι καθώς και το γεγονός ότι οι δυτικοευρωπαίοι, σε πολλές περιπτώσεις ακόμη και οι μουσικοί, δυσκολεύονται και σήμερα ακόμα να αντιληφθούν και να μετρήσουν σωστά τα 7/8. Σχετικά με τον οργανικό χορό με τον τίτλο «Anderer Syrto» (αρ. IX, σ. 149/150) πρέπει να σημειωθεί ότι τις δύο πρώτες μελωδικές του φράσεις τις συναντάμε και σε καταγραφές άλλων περιηγητών οι οποίες φέρουν τον τίτλο «Ρωμείκα» (βλ. Δ. Θέμελη, Ο χορός “Ρωμείκα” σε μουσικές καταγραφές ξένων περιηγητών, ανακοίνωση στο ΣΤ΄ Συμπόσιο Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου, Κομοτινή 7-10 Μαΐου 1989, τυπώνεται).